M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR ET LAELIUS

SIVE

DE SENECTUTE ET DE AMICITIA DIALOGI.

RECENSUIT ET PRAEFATUS EST

DR. *JO. NICOLAUS MADVIG.*

HAUNIAE, MDCCCXXXV.

SUMPTIBUS LIBRARIAE GYLDENDALIANAE.

TYPIS BRÜNNICHIANIS.

VENEUNT LONDINI GOTHORUM APUD C. W. K. GLEERUP,
CHRISTIANIAE APUD I. DAHL.

Praefatio Editoris.

Quod feci ante aliquot annos, quum Ciceronis orationes eas, quae in scholis legi solent, a me emendatas edebam, ut, quum adnotationem criticam perpetuam editionis consilio excludi iudicarem, tamen maxime quidem magistrorum causa, sed etiam aliorum hominum doctorum, qui in hoc studiorum genere versarentur, universam recognitionis meae rationem in praefatione explicarem exemplisque patefacerem, id in Catone et Laelio eo mihi magis faciendum esse puto, quod in priore libello novo insignique emendationis subsidio usus sum.

Ab Orelliano exemplo, in quo post superiorum curas diligenter recognitus uterque dialogus est, adhibitusque ad Catonem emendandum codex omnium antiquissimus Parisiensis, quibus in locis hoc meum discrepet, ex inferiore margine perspici potest. Sed post Orellium Reinholdus Klotzius, qui Catonem Lipsiae a. 1831, Laelium a. 1833, auctis etiam codicum subsidiis, edidit, optimorum librorum auctoritatem pressius etiam secutus est scripturarumque ex iis receptarum rationem copiose reddidit. Nam F. V. Ottonis editio Catonis (Lips. 1830) nihil fere proprii boni habet, inanes verbi substantivi damnationes aliaque eius generis multa, utilis tamen ad cognoscendum apparatum criticum, quem et plenius quam ceteri praeter Gernhardum exposuit et auxit codicum Dresdensium scripturis. Ceterum neque grammaticorum veterum testimonia omnia collegit, et de

aliorum codicibus interdum falsa tradidit, Orellium etiam errantem sequens, nonnulla neglexit [1]). (Duorum codicum Vindobonensium scripturae varietatem Klotzius in supplementis Annalium philologicorum vol. II. fasc. 1 typis describendam curavit.) Itaque quae iam Klotzius recte mutavit et aut argumentando aut ponderandis auctoritatum momentis confirmavit, ea ab hoc loco excludam, quamquam sunt, quae accuratius paullo certiusque demonstrari queant. Velut (nam exemplo uno et altero defungi nil vetat) in Catone § 4 e codicibus optimis restituit: *Qui enim citius adolescentiae senectus quam pueritiae adolescentia obrepit?* quum Gernhardus et Orellius scripissent: *Quid enim? citius* etc., loquendi genus non satis firmavit, quod fieri poterat comparatis duobus Tusculanarum locis, in libro V. §. 89: *Qui tandem isti grandiloqui contra haec duo melius se habent* etc? et § 109: *Qui enim beatior Epicurus quam Metrodorus?* [2]) Rursus in Cat. §. 29 recte a Klotzio ob codicum auctoritatem repositum est *relinquimus* pro *relinquemus*; de ipso usu praesentis temporis minus commode disputavit; sed de hoc genere per primam personam praesentis temporis interrogandi, quod in refellendo et deliberando usitatum est, satis dixi in partic. II. disputationis de emendandis Ciceronis orationibus de provv. conss. et pro L. Balbo

---

[1]) In uno huiusmodi loco temerariae mutationis reprehensionem a mea editione avertendam puto. Quod enim §. 84 edidi: *Commorandi enim natura deversorium dedit, non habitandi,* ubi ab Orellio, Ottone, Klotzio editum est: *nobis, non hab. dedit*, id feci quum aliorum librorum vestigia secutus, tum auctoritatem codicis Erfurtensis, de quo Orellius et Otto errant; habet enim voces *non habitandi.*

[2]) Etiam de nat. deor. II §. 5 vere Lambinus, offensus eadam insolentia orationis, quam in hunc Catonis locum intulerant, quum post *quid enim?* interrogandi particulam desideraret, scribendum putavit: *Qui enim est hoc illo evidentius?*

(Haun. 1835) p. 14 sqq. Erratum est eodem modo, quo hic olim, nuper in libro primo de legibus §. 56, ubi unum pessimum codicem sequentes ediderunt: *Quamnam igitur sententiam dicemus?* Recte antea erat: *dicimus*?

Ne ea quidem attingam hoc loco, quae ita recepta a Klotzio probavi, ut tamen magis testimoniorum gravitati quam editoris disputationi eum assensum tribuerem; velut in ipso Catonis initio (§. 2) hoc dandum fuit consensui Charisii et codicum bonorum omnium, ut scriberetur *certe scio*; aliam autem esse huius loquendi generis significationem atque eius, quo paulo supra Cicero usus est, *certo scio*, hoc quidem loco et qui ei sunt similes, contortulis Klotzii circumlocutionibus non adducor, ut credam; neque enim Cicero certum esse dicit se scire, sed scientiam suam certam esse nec dubitatione implicatam. Itaque eo devenitur, ut, ubi adverbium usus magis definiti poni soleret *(certo scio)*, ibi etiam communius *(certe)* poni potuisse, non contra, codicum auctoritate moti statuamus, (quemadmodum dicimus et: *jeg veed vist* et: *jeg veed for vist* nullo discrimine). Qui autem omnem huiusmodi inconstantiam a lingua Latina excludere nituntur, tanquam aliquam maculam, nae illi, quae sit communis sermonis natura, ignorant. Sed haec, ut dixi, praetermittam; de illis exponam, quae huius editionis aut prorsus aut inter recentissimas sunt propria, nec tamen de omnibus; nam minutiora neque per se digna disputatione hoc loco sunt et magnam partem demonstratione communis auctoritatis defendentur.

Catonis codicem omnium, qui quidem noti sint, et antiquissimum et optimum constat esse regium Parisiensem, quem Orellius cum edita scriptura conferendum curavit. Sed qui id negotium susceperat, Iulius Bergerus, valde indiligenter eo functus est, ut plurimus locis Orellius et, qui eum secuti sunt, deciperentur. Id perspexi ex diligenti

eius codicis collatione, quam vir doctissimus mihique amicissimus, Nic. B. Krarup, a se Parisiis confectam, mihi eximia liberalitate, ut alia egregia Ciceronis librorum emendandorum subsidia, utendam concessit. Neque res dubia ullo modo erat, quum raro Krarupii silentium Bergero repugnaret, sed fere huic silenti opponeretur a Krarupio enotata scriptura ab editione, qua utebatur, discrepans. Itaque nunc demum prorsus confirmatur illud de huius codicis praestantia iudicium; antea enim poterat videri, quamvis esset antiquus, non paucas habere vulgarium codicum et editionum pravas et interpolatas scripturas, quas reliqui meliores codices non haberent; nunc (ut his utar) neque initio libelli abhorrens illud ab Ennii versu *pretii* in illo codice esse, constat, neque §. 48 *prope*, sed, ut apud Nonium et in cod. Erf., *propter*; nec §. 21 verae scripturae *(quemquam senem)* contra perversam partitionem *(quemquam senum)* hic testis deest. Quum igitur, brevitatis studio, non omnem varietatem scripturae iterandam putarem, (nemo enim, qui critica tractat, Orelliano exemplo caret,) huic praefationi supplementum et correctionem eorum, quae apud Orellium de codice regio traduntur, subieci, paucis quoque locis adnotatis, in quibus amicus meus aliquid, ut fit, non animadvertisse videri queat; quamquam fieri potest, ut scripturae a Bergero excerptae secundae sint manus, quas Krarupius exclusit omnes; certe huiusmodi est, quod §. 74 extr. adnotatur [1]).

---

[1]) Dicam in transcursu, non melius rem gestam esse a Bergero in Tusculanis, in quibus idem ille codex regnat. Nam eas quoque Krarupius contulit, cuius testimonia mirifice consentiunt cum M. Gudii, a quo excerptam varietatem Fabricius cum Davisio communicavit; nunc Gudianum exemplum in bibliotheca universitatis nostrae conservatur. Una pag. 328 Or. ter Davisii testimonium a Birgero discrepans confirmatur.

Ad praestantissimam igitur huius codicis auctoritatem, ad quem alii cognatione adiunguntur, velut multo et recentior et depravatior Haenelianus, multo iam accuratius hunc libellum exegi, nec pauca ex eo restitui, partim accedente aliorum diversae originis codicum testimonio, maxime Erfurtensis et Trevirensis, aut utriusque aut unius eorum (velut §. 15 in voce *complector* pro vulgato *contemplor* Erfurtensis, in omittenda, quam Klotzius reduxerat, praepositione ante voc. *iuventute* Trevirensis); nonnulla autem, quae nuper a Klotzio ex alteris illis codicibus in ordinem recepta erant, iterum expuli ob auctoritatem codicis regii aut aliis testimoniis (velut in §. 46 in omittenda voce *iam* Nonii p. 236 Merc.) aut ratione confirmatam, cuius generis est, quod §. 65 servavi *sed eam*, ubi Klotzius mendum codd. Trevirensis et Erfurtensis et aliorum nonnullorum, *et eam*, ortum ex *set eam*, recepit, sententiamque apertissimam argutando pervertit. Multa in hoc genere scripturae Orellianae conservatae pono, quae ad ordinem verborum pertinent (v. c. §. 5, 16, 55 etc.), in quo quum Klotzius alios codices secutus esset, uno etiam et altero loco regii nomen falso positum (ut §. 16), interdum ratiunculas quasdam excogitavit et exornavit eiusmodi, quae nullam prorsus habeant persuadendi vim aut necessitatem. Ut §. 15 quum in cod. regio et Erf. scriptum sit eo ordine, qui apud Ciceronem frequentior est (vid. Stuerenburg ad orat. pro Arch. p. 20 sq.) *quanta quamque sit iusta unaquaeque*, is ex aliis codd. edidit: *quamque iusta sit*, et de eo valde asseverat (in adn. ad Lael. p. 90), quod multum situm sit in adiectivo *iusta*. Equidem scire velim, in quem locum id non cadat, ubi ea particula illo modo adiectivo praeponatur, ut ista quidem ratione ubique sic scribendum sit; sed hunc animadverto multorum errorem, a Goerenzio, si non ortum, at propagatum, ut, ubi de loco verbi substantivi con-

troversia sit, id, quo sit initio propius, eo gravius proferri putent; quod est longe secus. Subiecta enim haec unius syllabæ vox interrogativo tanquam enclitica delitescit, extolliturque id, quod tertio loco est. Dubito, num tantum Krarupii mei silentio tribuam, ut in hoc genere scripturarum ob codicem regium retentarum ponam, quod §. 25 est: *nec vero dubitet agricola;* sed sive id in codice illo scriptum est sive, ut fere in ceteris, *dubitat,* retinendus coniunctivus est; neque enim, quid respondeant agricolae, Cato dicit, sed quid queant, si quis quaerat, respondere. Ita autem codicem regium primo loco habui, ut ei me non manciparem, a quo retrahere vel Nonii auctoritas poterat, plerumque sane (velut §. 52 *acini vinaceo*) cum codice regio, sed tamen interdum cum aliis contra eum consentiens, ut §. 45 in omittendo *nostri.* Itaque non sum veritus §. 41 ex Erf. et Trevir. aliisque retinere *longinquior* pro *longior*, nec §. 3 Aristonis patriae nomen delevi, sed cum Klotzio e codd. Dresdensium trium et Haeneliani aliorumque vestigiis (*Aristocheus, Aristoteus* etc.) *Ceus* scripsi; Peripateticum enim intelligi, qui Ceus fuit, non est longae disputationis. Nam non solum Panaetius et Sosicrates apud Diogenem Laertium Chii, Stoici, negant quidquam extare praeter epistolas, cetera Cei esse, sed ipse Cicero libr. V de Fin. § 13 Aristoni Peripatetico, non Stoico, ut miro errore Graevius scripsit, alii repetunt, scripta multa et polita, sed gravitate et auctoritate carentia tribuit, quale hoc fuit de senectute; estque omnino hoc genus dialogi de loco communi Peripateticum magis quam Stoicum.

Ne grammaticis quidem veteribus tantum tribui, quantum nonnulli tribuunt, ut iis omnium aut optimorum codicum consensum ratione confirmatum posthaberem. Itaque §. 56 *fuit* non delevi, forte apud Nonium p. 488 et in cod. Haeneliano omissum; multo autem minus §. 51 Charisii

auctoritate, qui plura corrupte ex hoc libello citat, v. c §. 8 et 46, inauditum adverbium *proximo* recepi, quod Klotzius, quum hoc loco probaret, inconstanter sprevit ab eodem Charisio oblatum §. 22. Verum haec universe dicta sufficere opinor; ideo autem minutas res attigi, ne qui in his se iactarent, easque quum verbis amplificassent, neglectas a me quererentur, se Ciceroni salutem reddidisse. Deinceps de singulis quibusdam locis dicam, qui notabiliorem mutationem aut coniectura repertam habebunt; nec ea attingam, quorum diiudicatio posita est in controversia grammatica latiore, quale est §. 27 *Ne nunc quidem* pro *Nec nunc quidem*, quod Ciceronianum non puto, et § 56 *haud scio an nulla*, in Laelio autem §. 20 *haud scio an nihil*, ubi, si Cicero scripsisset *quidquam*, librarii non mutassent.

Cap. 2, 5 editum erat ab omnibus sine ulla discrepantia: *tanquam in arborum bacis terraeque frugibus*; ego scripsi *fructibus*; magis enim me codicum regii, Erfurtensis, Pithoeani, Oxoniensis unius, movebat auctoritas qnam Beieri (ad Offic. II, 3, 12) disputatio non satio cauta; nam non solum fruges communi fructuum nomine comprehenduntur, ut ex illo ipso loco intelligitur, et ipsae solae hoc nomine significantur in Catone §. 24 (*non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus*), sed addito genitivo necessario sic dicendum erat; terrae enim fructus circumlocutione fruges appellantur, ut arborum contrariae ponantur.

Cap. 3, 8 in Themistoclis responso, quod sic scribebatur: *Nec hercule, si ego Seriphius essem, nobilis, nec tu, si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses*, notavi vocem *nobilis*, ac vellem delevisse, probata Caroli Langii certissima suspicione. Prorsus enim perverse duo adiectiva ad suam utrumque condicionem referuntur, tanquam alia sit nobilitas, alia claritas, ad illam Seriphius, ad hanc homo iners nequeat perve-

nire, quum haec sit sententia, eidem rei utrumque obstare, patriae nimiam parvitatem et ingenii inopiam.' Itaque nemo ex Graecis scriptoribus, qui hoc responsum tradiderunt, non una notione eodemque verbo id comprehendit, quod neque Seriphio industrio neque Atheniensi inerti posset contingere (Herod. VIII, 125 ἐτιμήθην, Plat. Rep. I, p. 329 ὀνομαστὸς ἐγένετο; Plut. Themist. 18 et in apophtegm. ἐγενόμην ἔνδοξος). Manifesta per se res indicio non caret; nam in codd. Erf., Trevirensi, ceterisque fere melioribus (C. Langii, Pithoeano etc.) *ignobilis* est, pravum glossema, non *nobilis*, quod corrigendo effectum est [1]).

C. 7, 23 edidi: *Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, Simonidem, Stesichorum — coegit in suis studiis obmutescere senectus?* Vulgo *num* ante duo extrema nomina repetitur contra codices paullo meliores omnes; non recte Klotzius etiam ante *Hesiodum* particulam sustulit. In huiusmodi coacervatione particula aliave vox communis in primis membris repetitur, in extremis omittitur cum quadam eiusmodi aequalitate, qualis hic efficitur in codicum scriptura; cfr. Verr. V, 51, 133 (quemadmodum a me et Zumptio e codd. locus emendatus est): *Hoc Amestratini, hoc Herbitenses, Agyrinenses, Tyndaritani publice dicunt;* pro Cael. 14, 33: *non patruum, non avum, proavum, atavum audieras consulem fuisse?* pro Mil. 7, 20: *qui Drusum, qui Africanum, Pompeium, nosmetipsos* etc. [2]).

---

[1]) De cod. regio dubitatur, Bergero *ignobilis* ibi legi affirmante (nisi is cum Lallemandi editione cod. contulit, ut silentio Orellius confisus sit), Krarupio tacente. In Haeneliano est sane *ignobilis.*

[2]) Paulo ante 7, 20 qui ad codices attenderit, non requiret, cur mendi notam adposuerim; aliud enim latet poematis nomen; et tamen in huiusmodi editione satis erat illud signum iis adscribere, quae sententiae aut orationis pravitate offendunt.

Cap. 8, 26 edebatur ab omnibus: *ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri; ut ego feci, qui* etc. Sed optimi quique codices (reg., Trev., Erf., praeterea duo Dresdenses, alii) habent: *ut et Solonem;* itaque non *et* tollendum, sed, altero *ut* in *et* mutato, vincienda oratio erat; neque enim in hac brevitate et sedato cursu anaphora placere poterat.

Cap. 10, 31 hactenus scriptum fuit: *nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem, at ut Nestoris: quod si acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troia peritura.* Ex optimis codicibus Klotzius edidit: *si sibi acciderit;* residet vitium in *at,* pro quo, praecedente negatione, cui contraria subiicitur affirmatio, constans Ciceronis usus postulat *sed.* Iam in codice regio scribitur: *sed sex Nestoris, quod si sibi acciderit, Aiacis similem habeat ducem, at ut Nestoris, non* etc. Facilis igitur veri inventio est; nam SED VI NESTORIS (quod etiam in Pithoeano et Haeneliano est) scriptum est pro SED UT NESTORIS, confusis I et T; tum VI acceptum pro numero; accessit corrector, qui *at ut* supposuit, quod in regio cum alia interpolatione ex margine in orationem receptum est loco non suo. Hinc reliquae codicum turbae ortae sunt [1]).

Cap. 12, 42 olim edebatur: *Quorsus haec? Ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret.* Gernhardus edidit *effecerit,* quod Orellius nescio quo errore in editionibus et codicibus esse putavit, quum in uno codice Oxoniensi, uno Vindob., et fortasse uno et altero Dres-

---

[1]) Ad. Famil. XV, 4, 8 legitur: *Eranam autem — itemque Sepyram et Commorim — cepimus castellaque sex capta, complura incendimus.* Pessime coniunguntur *cepimus — captaque (sunt) — incendimus;* ridicule autem narratur, tanquam alia castella ceperint, alia non capta combusserint. Scribi debet: *castellaque VI capta complura incendimus.*

densi (apud Ottonem) repertum sit. Itaque Klotzius *efficeret* restituit, sed, haerens, opinor, in temporum coniunctione, e codice regio, Pithoeano, duobusque aliis (et margine Haeneliani) pro *intelligatis* scripsit *intelligeretis;* quod tamen ipse quomodo defenderet, non invenit, quum praecedenti interrogationi subiiciendum praesens tempus esset; nam quod sequenti sententiae condicionali vim tribuit primarii verbi mutandi, nihil est, nec exemplo veteris scriptoris, sed a se conficto utitur. Itaque dubium non videtur, quin hoc imperfectum interpolationi debeatur, qua damnata non minus rectum est *efficeret;* hoc enim Cato dicit, effecturam id senectutem, si aliter fieri non posset; nunc ratione id et sapientia effici. In proximis verbis quum ederetur: *Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica est ac mentis — praestringit oculos,* non Ciceroniana membrorum coniunctione (vide Opusc. nostra Acad. p. 334 sqq.), ego *ac* sustuli auctoritate Nonii et codicis regii duorumque praeterea codicum [1].

Cap. 14, 49 edunt inde ab Ernestio, probata Graevii coniectura: *Mori paene videbantus in studio dimetiendi caeli atque terrae C. Gallum* etc., Klotzius autem *paene* delevit, quod vocabulum et in omnibus est codicibus, excepto uno Oxon., et certo loco positum inter *dimetiendi* et *caeli;* contra moriendi verbo nemo controversiam movit, quod in codice regio omittitur, in codice Erfurtensi in rasura est, in aliis codicibus transponitur non uno modo. Sententiam hoc verbum, transposito *paene,* ut cum eo coniungi queat, eam efficit, quae etsi ferri possit, tamen nec ipsa aptissima sit (neque enim de studiis ad ultimum vitae tempus retentis hoc loco agitur, sed universius de senectute in studiis occupata) nec cum iis, quae sequuntur, optime coniungatur;

---

[1]) In Laelio §. 95 ob eandem causam ex uno cod. Vindob. edidi: *constantem et severum et gravem.*

nam minora graviori subiiciuntur; omisso autem *paene* aut ibi posito, ubi codices id habent, sententia perversa efficitur; incipit enim Cato de morte Sulpicii dicere, deinde de delectatione senectutis loquitur. Deleto autem vocabulo *mori*, omnia aptissima fiunt; primum enim, cuius studii in Gallo testes fuerint, dicit, deinde, quantum id fuerit, exponit. Prima illa sententia, quum per se accepta nimis videretur ieiuna, librarii graviorem reddere studuerunt. At *paene* male altero loco poni aiunt. Nescio, cur. Nam nec caelum vere quisquam dimensus est, et Romano homini parumque subtiliter loquenti de rebus mathematicis vix terram prorsus dimetiri quisquam posse videbatur. Itaque *paene* caelum et terram dimetiri voluisse dicit.

Cap. 16, 56 edebatur: *Conditiora facit haec supervacanei etiam operis aucupium atque venatio*; quod ego vereor, ut recte dicatur; nam *aucupium supervacanei operis* non intelligitur universe omne aucupium, quod semper supervacaneum opus habeat, sed id aucupium (id eius genus) quod supervacaneum opus habeat; nec id ipsum rectum est, adiungi hanc tanquam descriptionem aucupii, quum haec potius sententia sit, ceteris operibus necessariis adiungi tanquam supervacanea et tamen afferre aliquid aucupium et venationem. Rectius igitur in codice regio, Palatino primo, optimo Graevii scribitur ablativo casu: *supervacaneis operis* (in Haenel. *supervacantis*), quod Lambinus quoque in suis libris reperit et probavit et, si Graevius verum dicit, C. Langius, fortasse in altera editione.

Cap. 18, 65 vulgo edebatur: *ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit*; in quo mirum est, neminem e recentioribus pravitatem sententiae animadvertisse; nam omnis aetas omnes sunt aetatis gradus, pueritia, adolescentia, iuventus, ceteri, qui non vetustate coacescere ineptissime dicuntur; id agitur, in

quod non pateret, ea, quae sequuntur: *Ex quo fit* etc., quo referrentur. Verum ea cum superioribus sic connectuntur, ut, quum nullus sit certus senectutis terminus, nusquam in ea praematura mors esse possit. Iure igitur Schuetzius, Ursinum secutus, interpolationem notavit; ego sustuli.

Cap. 20, 76 erunt fortasse, qui mirentur, cur, spreto codice regio eiusque secta, cum Trevirensi et Erfurtensi reliquisque *rerum omnium satietas* scribere maluerim, quum praesertim *studiorum omnium* iis, quae sequuntur, aperte confirmari videatur. Verum ego ex his ipsis ortum priore loco *studiorum* nomen putavi; rectiusque rerum satietas effici dicitur, quum studia rerum occidunt, quam studiorum.

Cap. 22, 80 necessariam iudicavi Manutii et Lambini correctionem, qui scripserunt: *ceterarum rerum, perspicuum est, quo quaeque discedat,* quum esset *discedant;* neque enim in hac distributione genitivo partitivo feminini generis ullo modo subiici neutrum *quaeque* potuit; erratum est ob proximum *abeunt,* quod ad ceteras res refertur.

De Catone satis dictum est. In Laelio nihil habui novi subsidii; itaque minus saepe ibi a Klotzii editione discessum est, (in qua incommodum est, quod optimi codicis, Gudiani, scripturam non integram cognoscimus,) et tamen quum omnia ad codices, de quorum scriptura constabat, de integro exacta, etiam minima (velut §. 4 *diutissime senex* retentum est ob testimonium codd. Guelff. in praef. edit. Beierianae p. VII) et quaedam etiam coniectura emendata. Illius generis praecipua, haec omnia persequar, si prius dixero, vel optimos, qui nuper adhibiti sunt, codices, integritate cedere iis, quos viderat Car. Langius. Neque enim quisquam postea in codice vidit, quod is c. 2 §. 9 ex Iacobi Susii libro edidit omnesque tenemus: *sed hi in pueris, Cato* etc.

Itaque valde expetenda est plenior cognitio codicis antiquissimi Weingartensis, ab Orellio in epistola ad me (ante Cic. Orat.) p. XV commemorati, si forte is ad Langianos illos accedat, qui quo devenerint, non constat.

Cap. 7, 23 videtur in omnibus codicibus legi, quod edebatur: *ex dissensionibus atque discordiis percipi potest.* Nec tamen dubitavi huic loco eandem adhibere correctionem *(perspici),* quam aliis locis viri docti ex codicibus adhibuerunt, velut de Legg. 1 § 51; nihil est enim frequentius confusione horum verborum. Perceptio hic nulla significatur sententiae reive ad discendum propositae, sed ex comparatione contrarii animadversio.

Cap. 7, 25 ex uno, de quo constet, codice Erfurtensi veram scripturam restitui: *Nos vero a te potius;* quod enim legebatur: *Nos autem a te potius,* id nunquam ponitur in huiusmodi responsis, ubi ab alterius sententia disceditur.

Cap. 10, 35 omnes inde a Graevio ediderunt: *Eorum querela inveteratas non modo familiaritates extingui solere, sed odia etiam (etiam odia) gigni sempiterna,* codicum auctoritate perexigua. Nam et Erf. et uterque Orellii codex et tres Klotzii et omnes Beieri et ex Oxx. saltem sex habent, ut olim edebatur, *inveterata,* quod verum esse, facile perspici potest. Nusquam enim isto modo Cicero voces distraxit, ut *non modo* inter adiectivum et substantivum interponeret, nisi adiectivum commune esset duobus substantivis, ad quae particulae pertinerent. Recte autem dicitur *inveterata querela,* in quo Graevius haesit; neque enim subito dissolvitur familiaritas, sed quum querela insedit et inveteravit factaque est eadem subinde refricando acerbior, tum sequitur amicitiae interitus.

Cap. 11, 38 Schuetzius, quod ei accidit interdum festinanti et totam rem levissime gerenti, sed tamen ad naturalem sententiae elocutionem

attendenti, vidit, quod ceteros fugit praeter Canterum, quum de eo, quod ex aliqua re secuturum esset, disputaretur, prave dici: *perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat res vitii; sed* etc; nam quum concederetur, nihil esse vitii, si res certo modo comparata esset, negaretur autem, esse ita comparatam, dicendum necessario esse: *perfecta quidem sapientia si simus, nihil* etc. Ceteri editores, si modo ad sententiam attenderunt, vulgatam lectionem in hanc fere sententiam videntur intellexisse: perfecta sapientia opus est, ne vitii quid inde oriatur. Verum id nec particula *quidem* patitur nec hypothetica sententiae forma, nec id isto modo Latine dicitur, sed hoc: perfecta sapientia esse debemus, si nihil *habitura est* res vitii (vid. de Nat. Deor. I §. 103, Tusc. V §. 13, de Legg. I §. 56, Academic. II §. 25): Exidit *si* ante *simus;* deinde, quum ad sententias coniungendas desideraretur, loco non suo suppletum est [1]).

---

[1]) In transcursu attingam interpretationem extremorum huius capitis verborum: *At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tunc quidem Caius frater, nunc idem acerrimus,* in quibus Klotzius ad *minime* intelligit *sequebatur,* deinde *est,* putatque, quum enumerentur sectatores Ti. Gracchi, optime adiungi: *et minime sequebatur Caius;* tum vero verba sic structa: *Carbo et minime tunc quidem Caius, nunc idem acerrimus,* divelli et assumi *est,* licere credit; quae quum mihi nullo modo probentur, cogor eam interpretationem tenere, quam is "et historiae fidei et rationi grammaticae et omni sensui humano vehementer repugnare" ait, ut ex *acerrimus* in priore membro intelligatur *acer.* Sensus humanus quid hic agat, nescio; ad historiam quod attinet, nego, ullis machinis effici posse, ut non *sequebatur* ad Caium quoque affirmativo modo pertineat, ut hoc quidem Ciceroni eripi nequeat; nec quisquam veterum negavit Caium Tiberii partes secutum esse. Plutarchus scripsit, *Ti. mortuo,* quum Caius admodum adolescens esset, inimicos timentem (eosdem igitur habebat, quos frater) relicto foro quiete vixisse; de Plutarchi autem verbis in vita Tiberii c. 8 C. Langius valde fallitur, in quibus τὴν μυρίων κακῶν ἄρξασαν αὐτοῖς πολιτείαν ex Plutarchi persona

In c. 15, 53 primum scripsi: *Quod si forte, ut fit, ceciderunt, tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum.* Erat *ceciderint*, quasi res futura exspectaretur; agitur autem de effectu rei praeteritae fieri solitae, in quo illud est rectum dicendi genus; nam coniunctivus perfecti prorsus ab hac loquendi ratione excluditur, quae non hypothetica est, sed simpliciter condicionalis. Librarii autem et editores certatim aberrant. Itaque recte scribitur de Offic. I §. 151: *si satiata quaestu — se in agros possessionesque contulit, videtur iure optimo posse laudari;* paucissimi tantum et mali codices *contulerit* habent. Contra in eodem libro §. 123 editur ab omnibus: *Sin autem etiam libidinum intemperantia accesserit, duplex malum est* etc.; codices tamen optimi quique, velut quinque Orellii, ex quibus duo antiquissimi, habent *accessit.* In Tuscul. libr. II §. 58 in editionibus est: *cuius si quasi lumen aliquod aspexerimus, nihil est, quod — non parati simus ferre.* Verum codex regius et quinque Oxonienses (addo codicem Pithoeanum ab eo, quo Gulielmus usus est, diversum et ab initio mutilum, cuius scripturae a M. Gudio notatae servantur in bibliotheca universitatis nostrae), habent: *aspeximus.* In Laelio idem error infra §. 74 a Klotzio libris admonentibus correctus est, ubi edebatur: *si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerint.* In Acad. II §. 127 huic perfecto, quod ita vim praesentis habet, ut praesens ei subiiciatur, suppositum est futurum: *Si vero aliquid occurret, quod veri simile videatur, humanissima completur animi voluptate.* Debebat tum esse *complebitur.* Sed recte codex unus

---

dici patet. Restat ratio grammatica. Cataví olim Liv. XXXVII, 41: *Quae nihil admodum Romanis* [incommoda], *eadem perincommoda regiis erant.* Addam nunc Cic. de rep. I §. 71: *quem si habemus, etsi ne nunc quidem* [quisquam est florentior], *tum vero quis te possit esse florentior?* Nam Tacito non utor.

et vet. editio *occurrit.* Paulo est diversum *nisi* adiunctum sententiae negativae aut per interrogationem neganti. Tamen in Tusc. IV §. 48 e codice regio et Pithoeano illo reponendum est: *An vero vir fortis, nisi stomachari coepit, non potest fortis esse?* ubi editur *coeperit*, et §. 50 ex iisdem codd. (regii testimonium, quod Davisius in secunda editione secutus est, a Krarupio confirmatum, Orellius neglexit) et vett. edd.: *nisi insanire coepit*, pro *coeperit*. Idem est, frequentior etiam, error editorumque inconstantia in perfecto indicativo subiecto particulae *quum*, de qua re dicam ad Ciceronis libr. V de Fin. §. 42, ubi e codicibus reponendum erit: *quum autem paullum firmitatis accessit*, pro eo, quod editum ab omnibus est: *accesserit.* Deinde in eo Laelii loco, a quo digressus sum, legebatur: *Quod Tarquinium dixisse ferunt, tum exulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quum iam neutris gratiam referre posset.* Miratur Klotzius, quod Orellius participium *exulantem* notaverit tanquam spurium, quum Gernhardus aliique id explicationis causa particulae *tum* additum esse ostenderint. Sensit, opinor, Orellius, non solum admodum superfluam eam esse explicationem et illepidam, sed nullo modo ferendam; tollitur enim dicti vis, quicquid ad *tum* additur temporis notae, quod definiri debet sententia relativa; ne grammatica quidem ratio patitur in vulgata scriptura *tum*, ut debet, cum *intellexisse* coniungi, sed cum *exulantem*, ut definiatur non intelligentiae acceptae tempus, sed exilii, quod ridiculum est. Quum igitur non satis probabile videretur, eam vocem additiciam esse, quod eius addendae causa vix fuisset, transpositione locum emendandum putavi, ut esset: *ferunt exulantem, tum* etc.; nec tamen valde refragabor, si quis iudicaverit, vim circumlocutionis: *tum, quum — posset* hoc uno vocabulo ab interprete aliquo comprehensam esse.

Cap. 17, 63 edendum putavi coniectura: *quam etiam si neglecta amicitia consecuti sint, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia.* Erat *consecuti sunt;* mutavi autem non ob particulas *etiam si* (quod paene volebat Ochsner in Eclogis Cicer. p. 187) sed quod, si indicativus retinetur, haec verba ex Laelii persona dicuntur hac sententia: *tum quum iam potentiam consecuti sunt, etiam si — sunt, tamen arbitrantur;* videtur autem necessario significari debere hominum nondum potentiam adeptorum, sed de ea comparanda cogitantium ratiocinatio; itaque haec ex illorum persona dicuntur, estque *consecuti sint* pro futuro exacto coniunctivi.

Cap. 18, 67 eam recepi scripturam, quam a Beiero propositam Klotzius perineptam iudicavit; ego ipsius vulgatae scripturae (*Veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debent suavissima*) explicationem illo nomine digniorem puto. Nam quum multi intellexissent, *veterrima quaeque* neutro genere generaliter dici, ut neque ipsa sententia apta esset, neque comparatio vinorum, quæ ipsa ea appellatione veterrimorum quorumque continerentur, ferenda, Klotzius ad *veterrima quaeque* audiri vult *amicitiarum,* ut sint *veterrima quaeque, quae sunt in amicitiis.* Loquendi genus ut Latinum esse evinceret, non laboravit, quod magnopere faciendum erat; deinde non de iis, quae sint in amicitiis, sed de ipsarum amicitiarum ordine et dignitate quaeritur. Relinquitur igitur (nam attractionis color, quem Orellius induxit, facile evanescit,) ut aut cum Erasmo legamus: *veterrimae — suavissimae,* aut cum Beiero *debet;* quorum posterius esse praeferendum, ostendit erroris, qui librariis in hac correctione imputatur, proclivitas. Atqui et praecessit pluralis et in comparatione vinorum is est numerus. Quasi non in hoc dicendi genere pluralis numeri notio sit, aut cum veter-

rima *quaque* amicitia unum vini genus, ac non veterrimum quodque contendi debuerit, id est, *ea vina, quae vetustatem ferunt.*

Cap. 23, 86 edebatur: *Una est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes una ore consentiunt: quamquam a multis ipsa virtus (virtus ipsa) contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur.* Patet attendenti, non recte hæc coniungi particula *quamquam;* neque enim contraria sunt et repugnantia; magis patebit, rectius oratione interpuncta; sequitur enim: *Multi divitias despiciunt —; honores vero — quam multi ita contemnunt* etc. Haec, in quibus etiam anaphorae figura inest, male puncto ab illis, quae de virtute dicuntur, disiuncta sunt. Apparet, his confirmari id, quod erat propositum: *Una est amicitia* etc. Itaque sic concluditur oratio: *De amicitia omnes ad unum idem sentiunt* etc. Non dubitavi igitur, quin *quamquam* ab aliquo orationis vinciendae studio insertum esset. Nec retraxit me ab hoc iudicio, sed confirmavit prorsus idem mendum in oratione Philippica IV §. 13 haerens, in eadem orationis forma. Quid sententia ibi postularet, Ernestius vidit, *quamquam* in *nam* mutans; sed particula tollenda est.

Cap. 24, 88 secutus sum coniecturam Facciolati, quae mihi ab eo inde tempore, quum primum hunc librum legi, necessaria visa est. Is locus in ceteris exemplis sic scriptus est: *Est enim varius et multiplex usus amicitiae multaeque causae suspicionum offensionumque dantur, quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut et utilitas* (al. *veritas*) *in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt et obiurgandi et haec accipienda amice, quum benevole fiunt. Sublevare offensionem* idem, opinor, erit atque *elevare,* efficere, ut minus gravis sit minusque appareat, in quo ipsa verbi mutatio mira est; illud autem longe mirabilius, quod, quum uni-

verse offensiones elevandas dixisset, subiicit unam quandam sublevandam esse. Nam quod Beierus *sublevare* vult esse *caute subire*, id qui e verbo efficiatur, ignoro, et cautionis certe, quae ad omnes offensiones pertinet, praecipua erit significatio, non subeundi. Nec *una illa* in hac coniunctione ullo modo potest esse *illa praeter ceteras*, quod idem putat. Quae est autem una illa? Ceteri quid putarint, nescio; Klotzius graviter errat, qui his verbis: *ut et utilitas in amicitia et fides retineatur*, definiri eam credit; (sic enim accepisse debet, ut qui hic sententiam plenam iudicet, deinde cetera uberioris explicationis causa adiecta;) quae enim iis verbis significatur offensio? aut quae haec est oratio: *una illa sublevanda offensio est, ut — retineatur?* Haec quidem verba causam continent, cur sit offensio sublevanda, si quidem *sublevanda* verum est; ipsa autem offensionis definitio continetur verbis: *nam et monendi amici saepe sunt* etc., Latino loquendi usu, ad pronomen demonstrativum, cui ipsi in nostris linguis sententia explicativa adnectenda erat, relata particula *nam* sive *enim* (Vid. Handii Tursell. vol. II p. 379, cuius exempla si cui rem latissime patentem apud Ciceronem non satis copiose illustrare visa fuerint, addi haec possunt: De Nat. D. II §. 138, ubi Heindorfius attigit, Acad. II §. 107, Fin. III §. 59, Tusc. IV §. 45, de Divinat. I §. 80, Orat. §. 58, Verr. IV §. 58). Hoc qui tenebit, facile intelliget, hanc offensionem non unam elevandam dici, sed, quum ceterae omnes fugiendae et elevandae sint, hanc non vitandam, si opus sit, sed veritatis causa suscipiendam. Recte igitur Facciolatus tale verbum requisivit; proximum est autem *subeunda*.

Unum praeterea addam; quaeretur enim fortasse, cur §. 77 interpolationis notam posuerim. Feci autem, quod neque quid esset *agere aliquid auctoritate* (nisi forte *efficere*) neque, si alio modo verba iungerentur, quid esset auctoritas non acerba,

intelligebam; nec, quod Schuetzio placuit, *gravi auctoritate agere*, huiusmodi quidem rem, qualis hic commemoratur, recte dici puto, nec ex eo oriri potuit *graviter*.

Verborum scribendorum rationem quod in hac editione eam tenui, quae vulgaris est, in eo ne quis meum de huius rei veritate iudicium se tenere putet, scholis nostris id dedi, in quas nondum mihi altera forma inducenda videbatur.

Scripturae codicis regii Parisiensis in Catone Maiore ab exemplo Orelliano discrepantes praeter eas, quae iam ab Orellio adnotatae sunt, aut cum eo exemplo contra, atque ab Orellio traditur, consentientes.

C. I. § 1. Ecquid erit praemi) om.
non cognomen) *cogn. non*
eisdem) *iisdem.*
2. igitur laudari satis) *laudari igitur satis*
3. de senectute ad te) *ad te de senectute*
Chius) om.
auctoritatis) *auctoritas*
(*suis libris* Graevii edit. Neapol., tacet Kr.)
II. 4. tum ceterarum) *cum cet.*
(*sapientiam* G. t. Kr.)
(*nihil est in ipsis opis* Kr.)
putavissent) *putassent*
(*quam octogesimum* G. t. Kr.)
consolatione) *consolatio*
5. frugibus) *fructibus*
(*Quid est enim* Kr.)
6. (*ut dicis, gratum* G. t. Kr.)
Laelius, Volumus) *Scipio. Vol.* G. t. Kr.
III. 7. meorum aequalium) *aequ. meor.*

venirent) *evenirent*
8. (*nobilis* G. t. Kr.)
9. efferunt) *ecfecerunt* (*ne extremo* Kr.)
id) *id quidem*
IV. 10. recepit) *recipit*
adolescens ita dilexi senem) *sen. ad. ita dil.*
consul) *consulatum*
ego) *eo*
11. pro rei publicae) *rei publ.*
(*ferrentur–ferri* G. t. Kr.)
V. 13. Quorsum) *quorsus*
et eleganter) *atque. el.*
se dicit) *se dicitur.*
14. Sicut) *sicuti*
Flaminimus) *Flaminius* G. t. Kr.
quidem V et LX) *V et LX.*
16. contemplor) *conplector*
faciat) *facit*
(*quae iuventute* Kr.)
VI. seniles) *similes*
(*ad pac. c. Pyrrho foed. fac.* Kr.)
16. viai) *via* G. t. Kr.
haec) *hanc*
superiorem consulatum) *cons. sup.* G. t. Kr.
17. nihil agere) *agere nihil*) G. t. Kr.
dicant) *dicunt*
18. (*iam* pro *iam diu* Kr. non adnotavit.)
19. (*annus est* Kr.)
20. externa) *externas*
labefactas) *labefactatas*
Proveniebant) *provenientur*
VII. 21. aut si) *aut etiam si*
in memoriam redeo) *redeo in mem.* G. t. Kr.
senum) *senem*
22. (*dummodo* pro *modo* non adn. Kr.)
iudicum) *iudicium*
23. obmutescere) *obmutiscere*
omnibus his) *omnibus iis* G. t. Kr.
24. (*mirum sit* pro *mirum* non adn. Kr.)
prosient) *prosint* G. t. Kr.
25. (*dubitat* pro *dubitet* non adn. Kr.)
VIII. Melius) *Et melius*
26. eorum senectus) *senectus eorum*
ut Solonem) *ut et Solonem.*
nota essent) *essent nota*
IX. 27. is enim) *his enim*
28. decorus est) *est decorus* G. t. Kr.
29. adolescentulos) *adulescentes*
ista ipsa) *ipsa ista*
(*enim* pro *etenim* Kr.)
X. 31. Tertiam enim iam) *Tertiam iam enim*

Quam ad) *ad quam*
at ut — non) *sed sex Nestoris quod si sibi acciderit aiacis similem habeat ducem at ut Nestoris non*
32. annum ago) *ago annum*
Acilio) *om.*
(*non afflixit* pro *nec aff.* non adn. Kr.)
cui) *qui*
34. avitus) *habitus*
XI. (*quoniam* pro *quae non* Kr. non adn.)
35. ita multi) *multi ita*
vitium est) *est vitium* G. t. Kr.
infirmi sunt) *inf. sint*
36. exercitatione) *exercitationum defetigatione*
37. illa domo mos patrius et) *illo animus patrius*
38. nemini) *menti*
(*pontificium* Kr.)
obrepat) *obreptat*
XII. 39 corporis voluptatem) *volupt. corp.*
40. esse tam) *tam esse*
41. intelligi posset) *intellegi possit*
tamque pestiferum) *om.*
42. habendam) *habendam esse*
effecerit) *efficeret* G. t. Kr.
Flaminini) *Flaminii*
L.) *C.*
exoratus) *exortatus* (sic).
XIII. 43. ex eius) *eius*
P. Decii) *Decii*
44. hamo) *om.*
potest delectari) *delectari potest* G. t. Kr.
45. (*fiunt* Kr.)
XIV. 46. est etiam) *est* G. t. K.
voluptatibus ipsis) *ipsis vol.*
(*Xenophontis est* Kr.)
47. molestum) *est molestum*
sicut) *tanquam* G. t. Kr.
48. (*propter* Kr.)
49. contentionis) *contentionum*
C.) *om.*
nobis ante) *ante nobis* G. t. Kr.
XV. 51 diffindit) *diffundit*
52. noscatis) *pernoscatis* G. t. Kr.
e terra) *terra*
ex fici) *effici*
fulta sit) *fulta est*
53. (*dein* pro *deinde* Kr. non adn.)
tum fructu) *cum fr.* G. t. Kr.
(*sarmentorum* pro *sarmentorumque* non adn. Kr.)
54. ut mihi) *et mihi*

Laertem) *Laertam* etiam hortis) *hortis etiam*
apium) *et apium*
XVI. 55. fuisse sentio) *sentio fuisse*
et studio) *a studio*
sum) *om.*
natura) *om.*
in hac vita) *in hanc vitam*
56. eis) *iis* G. t. Kr.
(*sed delectatione* pro *sed et del.* Kr. non adn.)
57. dicam) *plura dicam*
aut calescere) *aeque cal.*
refrigerari) *refrigerare*
58. sine his) *sine iis*
XVII. 59. Atque ut) *Atque etiam ut*
(*libro quo loquitur* pro *libro loqu.* Kr. non adn.)
regem Persarum) *Persarum regem*
e floribus) *et flor.*
sed etiam) *sed eam*
et ei) *et*
omnia ista sum) *ista sum omnia*
Rite) *recte* G. t. Kr.
coniuncta) *convincta*
60. Ita) *Itaque* G. t. Kr.
eius) *huius*
61. sententia) *tentia*
(*ipsa extremos* pro *extremos* Kr. non adn.)

XVIII. 63. ipsa) *om.*
morata) *morata sunt*
Lacedaemonem) *Lacedaemonum*
ludis) *ludos*
consessu) *consensu* (et infra iterum)
consederant) *considerant*
omnes) *omnes illi dicuntur*
illum) *om.*
64. ex iis) *ex his*
nostro) *vostro*
66. minus viae restat) *vitae minus restet*
XIX. inveniri) *invenire*
67. melius) *et melius*
illud est) *est istius*
illud) *id ei*
68. ego tum) *ego*
meo) *om.*
tum in) *tum*
ad) *om.*
tuis) *om.*
Senex) *At senex*
[iam]) *om.*
69. Arganthonius) *Argatanius*
70. fabula est) *est fabula* G. t. Kr.
est longum) *longum*
reliqua) *reliqua autem*
71. ante partorum) *peractorum*
mori sic mihi) *mihi mori sic*
vis flammae) *flammae vis*

sicut) *sicut cum*
avelluntur) *evelluntur*
XX. 73. elogium est) *elogium*
credo) *credere*
scio an melius) *nemilius*
(*fletum* pro *fletu* non adn. Kr.)
74. isque) *usque*
id incertum) *incertum*
animo) *anima* (*subintellige solum* Kr. non adn.)
75. Cannensi) *Cannesi*
saepe locum) *locum esse*
76. ut mihi) *mihi*
XXI. 77. audeam) *adeam* C.) *om.*
78. Pythagoram) *om.*

CORRIGENDA.

Pag. 7 v. 7. *annos* l. *annis*
28 v. 7 excidit punctum post *senectute.*
30 v. 6 legi debet: *colitote, inquit, ut deum.*

CATO MAIOR

SIVE

DE SENECTUTE DIALOGUS.

Hunc dialogum Cicero proxime post libros de natura deorum scripsisse videtur, anno u. c. 710 Varr. (a. Ch. 44), sexaginta duos annos natus; certe ante libros de divinatione editus Cato est, qui eo, quem dixi, anno compositi sunt. Colloquentem Cicero inducit M. Porcium Catonem, consularem hominem et censorium, cum iuvenibus P. Cornelio Scipione Æmiliano, qui postea Africani avitum cognomen accepit, et C. Laelio, qui sapiens dictus est. Sermo habitus fingitur T. Quintio Flaminino, M'. Acilio Balbo consulibus, anno ante Catonis mortem (a. 604—150), quum is annum quartum et octogesimum ageret; natus enim erat L. Postumio Albino, Sp. Carvilio Maximo coss. (a. 520 — 234). P. Scipio, qui patrem habuit L. Æmilium Paulum, qui Macedoniam subegit, adoptatus autem erat a P. Scipione, superioris Africani filio, tum annos habebat fere 34 aut 35; natum enim fuisse a. 569 aut 570 (185 aut 184) ex Livii loco aliquo (XLIV, 44) efficitur. C. Laelius paulo Scipionem aetate anteibat, sed magistratus non tam celeriter cepit. Praetor enim fuit a. 609 (145), consul 614 (140), septem annis post Scipionem.

Initio libri Cicero alloquitur T. Pomponium, qui, quod diu Athenis vixerat, Atticus appellabatur; equitem Romanum, amicissimum et fere aequalem. Natus enim erat a 644 (110), quattuor ante Ciceronem annis.

M. Tullii Ciceronis
Cato Maior
sive
De Senectute Dialogus
ad T. Pomponium Atticum.

O Tite, si quid ego adiuero curamve levasso, 1
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa, 1
Ecquid erit praemi?

Licet enim mihi versibus eisdem affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

Ille vir haud magna cum re, sed plenu' fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et aequitatem, teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor eisdem rebus, quibus me ipsum, interdum gravius commoveri; quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda. Nunc autem visum est mihi de senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod 2
mihi commune tecum est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et me ipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certe scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Nunquam laudari igitur satis digne philosophia poterit, cui qui

---

[1]) v. 1 adiuro [2]) v. 5 certo v. 6 vellem aliquid . v. 11 igitur laudari satis digne

pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere.
3 Sed de ceteris et diximus multa et saepe dicemus; hunc librum ad te de senectute misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Ceus, (parum enim esset auctoritatis in fabula,) sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito literis Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

2 Scipio. Saepenumero admirari soleo cum hoc C.
4 Laelio quum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod nunquam tibi senectutem gravem esse senserim; quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. Cato. Rem haud sane, Scipio et Laeli, difficilem admirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, iis omnis aetas gravis est; qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat; quo in genere est in primis senectus, quam ut adipiscantur, omnes optant, eandem accusant adeptam; tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas. Obrepere aiunt eam citius, quam putassent. Primum, quis coëgit eos falsum putare? Qui enim citius adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepit? Deinde, qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Praeterita enim aetas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectu-
5 tem. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis (quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem

---

*) v. 2 de sen. ad te v. 3 Chius v. 9 Graecis literis *) v. 2 tum ceterarum v. 4 senectutem tibi v. 9 ipsis.

tanquam deum sequimur eique paremus; a qua non veri simile est, quum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum, tanquam ab inerti poëta, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit, esse aliquid extremum et, tanquam in arborum bacis terraeque fructibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum; quod ferendum est molliter sapienti. Quid est enim aliud Gigantum modo bellare cum diis, nisi naturae repugnare? LAELIUS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam 6 pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. CATO. Faciam vero, Laeli, praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est. LAEL. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tanquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

CATO. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui 3 querelis aequalium meorum, (pares autem, vetere pro- 7 verbio, cum paribus facillime congregantur,) quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela, qui se et libidinum vinclis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt; importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est. LAEL. Est, ut dicis, Cato; 8 sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes et copias

v. 15 Quid enim? citius. ²) v. 5 frugibus. ³) v. 2 meorum, aequalium.

et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere. CATO. Est istuc quidem, Laeli, aliquid; sed nequaquam in isto omnia; ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum: Nec hercule, inquit, si ego Seriphius essem [,nobilis], nec tu, si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses; quod eodem modo de senectute dici potest. Nec enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem, nec insipienti etiam in summa
9 ma copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae in omni aetate cultae, quum diu multumque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia nunquam deserunt, ne extremo quidem tempore aetatis, (quamquam id quidem maximum est), verum etiam quia conscientia bene actae vitae multorumque bene factorum recordatio iucundissima est.

4 Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, se-
10 nem adolescens ita dilexi, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat. Quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. Anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum; cumque eo quartum consule adolescentulus miles ad Capuam profectus sum, quintoque anno post ad Tarentum. Quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, quum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat ut adolescens, quum plane grandis esset, et Annibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat; de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem;
† *Non enim rumores ponebat ante salutem.*

---

[8]) v. 7 nobilis *sine uncis, interpolationis notis.* [9]) v. 6 *om.* quidem. [10]) v. 1 adolescens ita dilexi sen. v. 17 Non etc.

Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! quum 11
quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti; Certe, inquit ridens; nam nisi tu amisisses, nunquam recepissem. Nec vero in armis praestantior, quam in toga; qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio, tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti, augurque quum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quae pro rei publicae salute gererentur; quae contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri. Multa in eo viro 12
praeclara cognovi; sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. Est in manibus laudatio; quam quum legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo! quae praecepta! quanta notitia antiquitatis! quae scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, literae; omnia memoria tenebat non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem id, quod evenit, illo exstincto fore, unde discerem, neminem.

Quorsus igitur haec tam multa de Maximo? Quia 5
profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem 13
senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus; qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea; cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos,

---

sine nota mendi. [13]) v. 1 Quorsum. v. 6 et eleganter.

neque unquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quaereretur, cur tam diu vellet esse in vita, Nihil habeo, inquit, quod accusem senectutem.
14 Praeclarum responsum et docto homine dignum. Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt; quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius;

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quem quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt; ille autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, quum ego, v et LX annos natus, legem Voconiam magna voce et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius,) ita ferebat duo, quae maxima putantur, onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur.
15 Etenim, quum complector animo, quattuor reperio causas, cur senectus misera videatur, unam, quod avocet a rebus gerendis, alteram, quod corpus faciat infirmius, tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus, quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta unaquaeque, videamus.

6 A rebus gerendis senectus abstrahit. Quibus? an iis, quae iuventute geruntur et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? Ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rem publicam consilio et auctoritate
16 defendebant, nihil agebant? Ad Appii Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset; tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedus-

---

[14]) v. 11 quum ego quidem. [15]) v. 1 contemplor.

que faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime; notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque hæc ille egit septem et decem annos post alterum consulatum, quum inter duos consulatus anni decem interfuissent, censorque ante consulatum superiorem fuisset; ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in 17
re gerenda versari senectutem negant, similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quae iuvenes; at vero multo maiora et meliora facit. Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia, quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, 18
qui et miles et tribunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At senatui, quae sint gerenda, praescribo, et quomodo; Karthagini, male iam diu cogitanti, bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales, Scipio, tibi reser- 19
vent, ut avi reliquias persequare! cuius a morte tertius hic et tricesimus annus est; sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, quum consul iterum me consule creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suæ poeniteret? Nec enim excursione nec saltu, nec eminus hastis aut comminus gladiis utere-

[16]) v. 9 super. consul. [17]) v. 5 ille [autem]. [19]) v. 2. *Fortasse leg.* quintus hic *et* v. 5. decem.

tur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri ap-
20 pellassent senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adolescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rem publicam tantam amisistis tam cito? sic enim percontantur, ut est in Nævii † poëtae Ludo; respondentur et alia et hoc in primis:

Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

7 At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas,
21 aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina. Num igitur censetis eum, quum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos; nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam; his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senem audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt,
22 vadimonia constituta, qui sibi, cui ipsi debeant. Quid iurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria, nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium quum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum, recitasse iudi-

[20]) v. 5 labefactas. v. 7 *nulla nota mendi.* [21]) v. 2 *om.* etiam. v. 9 senum.

cibus quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato, sententiis iudicum est liberatus.
Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, Simonidem, Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? 23
Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus nunquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum est; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed iidem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere. 24

Serit arbores, quae alteri saeculo prosient,

ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet agricola, quamvis sit senex, quaerenti, cui serat, respondere: Dis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere. 25

Melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente, quam illud idem: 8

Edepol, senectus, si nil quidquam aliud viti
Apportes tecum, quum advenis, unum id sat est,
Quod diu vivendo multa, quae non vult, videt.

Et multa fortasse, quae vult. Atque in ea, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc deputo miserrimum,
Sentire, ea aetate esse se odiosum alteri.

Iucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescenti- 26

---

23) v. 1 num Simonidem, num St. 24) v. 6 *om.* est *post* mirum. 25) v. 2 *om.* sit, v. 10 in ea, quidem, quae.

bus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam mihi vos esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid? qui etiam addiscunt aliquid, ut et Solonem versibus gloriantem videmus, qui se quotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri, et ego feci, qui literas Graecas senex didici; quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud, (discebant enim fidibus antiqui;) sed in literis certe elaboravi.

9 Ne nunc quidem vires desidero adolescentis, (is enim
27 erat locus alter de vitiis senectutis,) non plus, quam ado-
lescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo
decet uti, et, quidquid agas, agere pro viribus. Quae
enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Croto-
niatae? qui, quum iam senex esset, athletasque se exer-
centes in curriculo videret, adspexisse lacertos suos dicitur
illacrimansque dixisse: At hi quidem iam mortui sunt.
Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator. Neque enim
ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis
tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti.
Coruncanius, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus
praescribebantur; quorum usque ad extremum spiritum est
28 provecta prudentia. Orator, metuo, ne languescat se-
nectute; est enim munus eius non ingenii solum, sed la-
terum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce
splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod
equidem adhuc non amisi; et videtis annos; sed tamen

---

26) v. 7 eorum senectus. v. 9 ut Solonem. v. 11 ut ego feci. v. 12 Graecas literas. 27) v. 4 Nec nunc.

est decorus senis sermo quietus et remissus, facitque
persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis
oratio. Quam si ipse exequi nequeas, possis tamen Sci-
pioni praecipere et Laelio. Quid est enim iucundius se-
nectute stipata studiis iuventutis? An ne eas quidem vires 29
senectuti relinquimus, ut adolescentes doceat, instituat,
ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid
potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones et
avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, comitatu nobi-
lium iuvenum fortunati videbantur; nec ulli bonarum
artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint
vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium
adolescentiae vitiis efficitur saepius quam senectutis. Li-
bidinosa enim et intemperans adolescentia effetum cor-
pus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem 30
eo sermone, quem moriens habuit, quum admodum se-
nex esset, negat se unquam sensisse, senectutem suam
imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego
L. Metellum memini puer, (qui quum quadriennio
post alterum consulatum pontifex maximus factus esset,
viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit,) ita bonis esse
viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non
requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere;
quamquam est id quidem senile aetatique nostrae con-
ceditur.

Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de 10
virtutibus suis praedicet? Tertiam enim iam aetatem ho- 31
minum vivebat, nec erat ei verendum, ne vera praedi-
cans de se nimis videretur aut insolens aut loquax.
Etenim, ut ait Homerus, ex eius lingua melle dulcior flue-
bat oratio; quam ad suavitatem nullis egebat corporis
viribus. Et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut
Aiacis similes habeat decem, sed ut Nestoris; quod si
sibi acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troia peritura.
Sed redeo ad me. Quartum ago annum et octogesimum; 32

---

28) v. 1 decorus est. | v. 4 om. est. 29) v. 2 relinquemus
— adolescentulos. 31) v. 8 at ut. v. 9. om. sibi 32) v. 1 ann. ago.

vellem equidem idem posse gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, quum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Glabrione consule; sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit nec afflixit senectus; non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim unquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, mature fieri senem, si diu velis senex esse. Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus.

33 At minus habeo virium, quam vestrum utervis. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis; num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur; nae ille non magno desiderio tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, quum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit; quum absit, ne requiras; nisi forte adolescentes pueritiam, paullum aetate progressi adolescentiam debent requirere. Cursus est certus aetatis et una via naturae eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo
34 tempore percipi debeat. Audire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie, nonaginta annos natus; quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non adscendere; quum equo, ex equo non descendere; nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit; summam esse in eo corporis siccitatem; itaque omnia exequi regis officia et munera. Potest igi-

v. 5 M'. Acilio Glabrione. v. 11 esse senex.

tur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris.

Ne sint in senectute vires. Ne postulantur quidem 11
vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed
ne quantum[34] possumus quidem, cogimur. At multi ita 35
sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis vitium est, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit! quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum illud extitisset lumen civitatis; ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum id ne adolescentes quidem effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt; pugnandum, tanquam contra
morbum, sic contra senectutem; habenda ratio valetu- 36
dinis; utendum exercitationibus modicis; tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis. Nam haec quoque, nisi tanquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora quidem exercitationum defatigatione ingravescunt, animi autem exercendo levantur. Nam quos ait Caecilius *comicos stultos senes*, hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quæ vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum, nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum, sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum levium
est, non omnium. Qnattuor robustos filios, quinque 37
filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et caecus et senex; intentum enim animum, tanquam

---

[34]) v. 3 Non sunt. [35]) v. 1 ita multi. [36]) v. 7 quidem exercitatione ingravescunt *(err. typ.)* v. 8 [se] exercendo.

arcum habebat, nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos; metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant; vigebat in illa domo mos patrius et disci-
38 plina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad ultimum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo est senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adolescentis, probo; quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo nunquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus; omnia antiquitatis monumenta colligo; causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quum maxime conficio orationes; ius augurium, pontificium, civile tracto; multum etiam Graecis literis utor, Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Haec sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis; in his desudans atque elaborans corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis; venio in senatum frequens, ultroque affero res multum et diu cogitatas, easque tueor animi, non corporis viribus. Quae si exequi nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret, ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem; sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus; ita sensim sine sensu aetas senescit, nec subito frangitur, sed diuturnitate extinguitur.

12 Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam
39 carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert a nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitalio-

---

38) v. 19 oblectaret meus. 39) v. 3 aufert nobis.

rem pestem, quam voluptatem corporis hominibus
dicebat a natura datam, cuius voluptatis avidae libidines
temere et effrenate ad potiundum incitarentur. Hinc 40
patriae proditiones, hinc rerum publicarum eversiones,
hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci; nullum
denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod
suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero
et adulteria et omne tale flagitium nullis excitari aliis
illecebris, nisi voluptatis. Quumque homini sive natura
sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic
divino muneri ac dono nihil tam esse inimicum, quam
voluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiae 41
locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem
posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fin-
gere animo iubebat tanta incitatum aliquem voluptate
corporis, quanta percipi posset maxima. Nemini cen-
sebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet,
nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione con-
sequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile
tamque pestiferum quam voluptatem, si quidem ea,
quum maior esset atque longinquior, omne animi lu-
men extingueret. Haec cum C. Pontio Samnite, pa-
tre eius, a quo Caudino proelio Sp. Postumius, T.
Veturius consules superati sunt, locutum Archytam,
Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia po-
populi Romani permanserat, se a maioribus natu acce-
pisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato
Atheniensis; quem Tarentum venisse L. Camillo, Appio
Claudio consulibus, reperio. Quorsus haec? ut intelli- 42
gatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non
possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae
efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impe-
dit enim consilium voluptas; rationi inimica est; mentis
(ut ita dicam) praestringit oculos, nec habet ullum cum
virtute commercium. Invitus feci, ut fortissimi viri

---

v. 1 corporis voluptatem. 40) v. 9 esse tam. 41) v. 10
atque longior. 42) v. 4 effecerit. v. 5. inimica est ac ment.

T. Flaminini fratrem, L. Flamininum, e senatu eicerem, septem annis post, quam consul fuisset; sed notandam putavi libidinem. Ille enim, quum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito, fratre suo, censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret imperii dedecus.

13 Saepe audivi a maioribus natu, qui se porro pueros
43 a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, quum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea, esse quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat; norat eundem Fabricius, norat Coruncanius; qui quum ex sua vita, tum ex eius, quem dico, Decii, facto iudicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, spreta et contempta voluptate, optimus quisque sequeretur.
44 Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magno opere desiderat. Caret epulis extructisque mensis et frequentibus poculis. Caret ergo etiam vinolentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus, (divine enim Plato escam malorum appellat voluptatem, quod ea videlicet homines capiantur, ut pisces,) quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium,

---

43) v. 9 dedidissent. v. 13 P. Decii. 44) v. 3 At caret v. 9 ut hamo pisces. v. 10 potest delectari.

M. F., qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a coena senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat; tantum licentiae dabat gloria. Sed quid ego alios? 45
ad me ipsum iam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus, omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis; qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim maiores accubitionem epularem amicorum, quia vitae coniunctionem haberet, convivium nominarunt, melius quam Graeci, qui hoc idem tum compotationem tum concoenationem vocant, ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

Ego vero propter sermonis delectationem tempesti- 14
vis quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum, 46
qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque vobiscum; habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est fortasse quidam naturalis modus,) non intelligo, ne in istis quidem ipsis voluptatibus carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant a maioribus instituta et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut in Symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia, et refrigeratio aestate et vicissim aut sol aut ignis hibernus. Quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo, conviviumque vicinorum quotidie compleo, quod ad multam noctem quam maxime possumus vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio 47
in senibus. Credo; sed ne desideratio quidem. Nihil

45) v. 12 maiores nostri 46) v 7 est etiam fortasse v. 8 motus v. 9 voluptatibus ipsis v. 11 poculis

autem est molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam iam affecto aetate quaereret, utereturne rebus venereis, Dii meliora! inquit; libenter vero istinc sicut a domino agresti ac furioso profugi. Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere; satiatis vero et expletis iucundius est carere, quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat; ergo
48 hoc non desiderare dico esse iucundius. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus, deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam, qui in ultima; sic adolescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul eas spectans
49 tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum, tanquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionum, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse secumque (ut dicitur) vivere? Si vero habet aliquod tanquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Videbamus in studio dimetiendi paene caeli atque terrae G. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, quum mane coepisset? Quam delectabat eum, defectiones solis et lunae multo
50 ante nobis praedicere? Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium; qui quum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar? aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M.

---

47) v. 1 *om.* est v. 7 Ego non. 49) v. 2 contentionis v. 6 Mori paene videbamus — dimetiendi caeli etc v. 11 nobis ante

vero Cethegum, quem recte Suadae medullam dixit Ennius, quanto studio excerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quae sunt igitur epularum ant ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae; quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa in dies addiscentem; qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego 15
incredibiliter delector; quae nec ulla impediuntur sene- 51
ctute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae nunquam recusat imperium, nec unquam sine usura reddit, quod accepit, sed alias minore, plerumque maiore cum fenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. Quae quum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occaecatum cohibet; ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est; deinde tepefactum vapore et compressu suo diffindit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem; quae nixa fibris stirpium sensim adolescit, culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pubescens includitur; e quibus quum emersit, fundit frugem spici ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum.
Quid ego vitium ortus, satus, incrementa commemorem? 52
Satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requietem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra, quae ex fici tantulo grano aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum frugum aut stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreet; malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est, et, nisi fulta est, ad terram fertur, eadem, ut se erigat, clavi-

52) v. 5 acino *ibd.* ac stirpium v. 7 procreat v. 10 fulta sit

culis suis quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur; quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere
53 in iis, quae relicta sunt, existit tanquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur; a qua oriens uva sese ostendit; quae et succo terrae et calore solis augescens primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit, vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse quum fructu laetius, tum adspectu pulcrius? Cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et natura ipsa delectat, adminiculorum ordines, capitum iugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque pro-
54 feram, quibus fit multo terra fecundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi. De qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laërtem lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis etiam et pomariis, tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil invenit agricultura sollertius.

16 Possum persequi multa oblectamenta rerum rustica-
55 rum; sed ea ipsa, quae dixi, sentio fuisse longiora. Ignoscetis autem; nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis. Cu-

---

[53]) v. 7 tum fructu [54]) v. 9 etiam hortis [55]) v. 2 fuisse sentio

ius quidem ego villam contemplans (abest enim non longe a me,) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati sunt. Non enim aurum habere praclarum sibi vi- 56
deri dixit, sed iis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus non efficere iucundam senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, id est, senes; siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum; cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villa in senatum arcessebatur et Curius et ceteri senes; ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio, an nulla beatior possit esse; neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est; abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec supervacaneis etiam operis aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate 57
aut arborum ordinibus aut vinearum olivetorumve specie plura dicam? Brevi praecidam: Agro bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? Habeant igitur sibi ar- 58

---

[56]) v. 9 arcessebantur v. 13 an ulla v. 23 supervacanei
[57]) v. 3 *om.* plura [58]) v. 1 Sibi igitur habeant

ma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam et pilam, sibi
natationes atque cursus; nobis senibus ex lusionibus mul-
tis talos relinquant et tesseras; id ipsum utrum lube-
bit, quoniam sine iis beata esse senectus potest.

17 Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt, quos
59 legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo
agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re
familiari, qui Oeconomicus inscribitur! Atque ut intelliga-
tis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi,
Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo; Cyrum mi-
norem, Persarum regem, praestantem ingenio atque im-
perii gloria, quum Lysander Lacedaemonius, vir summae
virtutis, venisset ad eum Sardis eique dona a sociis attu-
lisset, et ceteris in rebus communem erga Lysandrum at-
que humanum fuisse et ei quendam consaeptum agrum
diligenter consitum ostendisse. Quum autem admirare-
tur Lysander et proceritates arborum et directos in quin-
cuncem ordines et humum subactam atque puram et sua-
vitatem odorum, qui afflarentur e floribus, tum eum
dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sol-
lertiam eius, a quo essent illa dimensa atque descripta;
et Cyrum respondisse: Atqui ego ista sum omnia dimen-
sus; mei sunt ordines, mea descriptio; multæ etiam ista-
rum arborum mea manu sunt satae. Tum Lysandrum, in-
tuentem purpuram eius et nitorem corporis ornatumque
Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: Rite
vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ for-
60 tuna coniuncta est. Hac igitur fortuna frui licet seni-
bus, nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum
et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ulti-
mum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum
accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset
acta iam aetate in agris eosque coleret; cuius inter pri-
mum et sextum consulatum sex et quadraginta anni inter-
fuerunt. Ita, quantum spatium aetatis maiores nostri ad

---

v. 4 sine his [59]) v. 7 regem Persarum v. 18 et ei Cyrum
ibd. omnia ista sum

senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus hono-
rum fuit. Atque huius extrema aetas hoc beatior, quam
media, quod auctoritatis habebat plus, laboris minus. 60
Apex est autem senectutis auctoritas. Quanta fuit in L. 61
Caecilio Metello! quanta in Atilio Calatino! in quem illud
elogium: *Unum hunc plurimae consentiunt gentes populi
primarium fuisse virum.* Notum est carmen, incisum
in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus om-
nium esset fama consentiens. Quem virum nuper P.
Crassum, pontificem maximum, quem postea M. Lepi-
dum, eodem sacerdotio praeditum, vidimus! Quid de
Paullo aut Africano loquar? aut, ut iam ante, de Maxi-
mo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu
residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praeser-
tim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes
adolescentiae voluptates.

Sed in omni oratione mementote, eam me senectu- 18
tem laudare, quae fundamentis adolescentiae constituta 62
sit. Ex quo efficitur id, quod ego magno quondam cum
assensu omnium dixi, miseram esse senectutem, quae se
oratione defenderet. Non cani nec rugae repente aucto-
ritatem arripere possunt, sed honeste acta superior aetas
fructus capit auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt 63
honorabilia, quae videntur levia atque communia, salu-
tari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli,
quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque o-
ptime morata est, ita diligentissime observantur. Lysan-
drum Lacedaemonium, cuius modo feci mentionem, dicere
aiunt solitum, Lacedaemone esse honestissimum domici-
lium senectutis; nusquam enim tantum tribuitur aetati,
nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae
proditum est, quum Athenis, ludis, quidam in theatrum
grandis natu venisset, magno consessu, locum nusquam
ei datum a suis civibus; quum autem ad Lacedaemonios

[60]) v. 2 Atque eius [61]) v. 3 elogium † unicum: Plurimae (*Altera scriptura probatur*) [62]) v. 5 non rugae [63]) v. 5 *om.* est v. 6 mentionem feci v. 7 Lacedaemonem v. 11 in magno

accessisset, qui legati quum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes illi dicuntur, et senem

64 sessum recepisse. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio praeclara, sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet; neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo

65 actu corruisse. At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes. Si quaerimus, etiam avari. Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justae, sed quae probari posse videatur: contemni se putant, despici, illudi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus; idque cum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero diritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis natura vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia, modicam; acerbita-

66 tem nullo modo. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo viae minus restet, eo plus viatici quaerere?

19 Quarta restat causa, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatio mortis, quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longe aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino extinguit animum, aut etiam optanda,

---

v. 2 *om.* illi dicuntur. *ibd.* senem illum sessum 65) v. 8 tum in vita v. 10 duritas v. 12 omnis ætas vet 66) v. 3 minus viæ restat

si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, 67
si aut non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. Facilius in morbos incidunt adolescentes, gravius aegrotant; tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est; qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod est illud crimen senectutis, quum id ei videatis cum adolescentia esse commune? Sensi ego in 68
optimo filio, tu in expectatis ad amplissimam dignitatem fratribus, Scipio, mortem omni aetati esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum, quod sperare idem senex non potest: Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? At senex ne quod speret quidem, habet. At est eo meliore condicione, quam adolescens, quum id, quod ille sperat, hic consecutus est. Ille vult diu vivere, hic diu vixit. Quamquam, o dii boni! quid est in hominis vita 69
diu? Da enim supremum tempus; expectemus Tartessiorum regis aetatem; fuit enim (ut scriptum video) Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnaverat annos, centum viginti vixerat; sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit, tum illud, quod praeteriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis; horae quidem cedunt et dies et menses et anni; nec praeteritum tempus unquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vi-

---

67) v. 11 civitates essent v. 12 illud est *ibd.* quum illud vid. 68) v. 1 ego tum in — filio meo, tum in — fratribus tuis. v. 7 *om. prius* at v. 9 hic [iam] 69) v. 4 regnavit v. 5 et viginti vixit. v. 7 tunc illud

70 vendum datur, eo debet esse contentus. Neque enim hi-
strioni, ut placeat, peragenda fabula est, modo, in quo-
cunque fuerit actu, probetur, neque sapienti usque ad *Plau-
dite* veniendum est. Breve enim tempus aetatis satis longum
est ad bene honesteque vivendum; sin processeris lon-
gius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent,
praeterita verni temporis suavitate, aestatem autumnum-
que venisse. Ver enim tanquam adolescentiam significat
ostenditque fructus futuros; reliqua tempora demeten-
71 dis fructibus et percipiendis accommodata sunt. Fructus
autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bono-
rum memoria et copia. Omnia autem, quae secun-
dum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est
autem tam secundum naturam, quam senibus emori?
quod idem contingit adolescentibus adversante et re-
pugnante natura. Itaque adolescentes mihi mori sic vi-
dentur, ut quum aquae multitudine flammae vis opprimi-
tur, senes autem, sicut sua sponte, nulla adhibita vi, con-
sumptus ignis extinguitur; et quasi poma ex arboribus,
cruda si sunt, vix evelluntur, si matura et cocta, decidunt,
sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas;
quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo propius ad
mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquan-
doque in portum ex longa navigatione esse venturus.

20 Senectutis autem nullus est certus terminus, re-
72 cteque in ea vivitur, quoad munus officii exequi et
tueri possis; ex quo fit, ut animosior etiam senectus
sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est,
quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est,
quum illi quaerenti, qua tandem spe fretus sibi tam
audaciter obsisteret, respondisse dicitur, *Senectute*. Sed
vivendi est finis optimus, quum, integra mente certis-
que sensibus, opus ipsa suum eadem, quae coagmenta-

70) v. 4 est longum 71) v. 3 Omnia vero v. 7 mori sic mihi v. 8 vis flammae v. 11 sint — avelluntur 72) v. 1 Omnium aetatum certus est terminus; senectutis autem nullus certus est terminus v. 3 possis et tamen mortem contemnere. Ex quo v. 7 ceterisque sensibus

vit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit, sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus nec sine causa deserendum sit. Ve- 73
tatque Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. Vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an melius Ennius:

Nemo me lacrumis decoret, neque funera fletu
Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Iam sensus moriendi aliquis esse potest, 74
isque ad exiguum tempus, praesertim seni; post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus, sine qua meditatione tranquillo esse animo potest nemo. Moriendum enim certe est, et id incertum, an hoc ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder, non L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus, non duos Decios, qui ad voluntariam mor- 75
tem cursum equorum incitaverunt, non M. Atilium, qui ad supplicum est profectus, ut fidem hosti datam conservaret, non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt, non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est, sed legiones nostras, quod scripsi in Originibus, in eum locum saepe profectas alacri animo et erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non

---

74) v. 5 nemo potest v. 7 eo ipso 75) v. 1 *et* 4 duo v. 10 sæpe locum v. 11 nunquam redituras

solum indocti, sed etiam rustici contemnunt, id docti
76 senes extimescent? Omnino (ut mihi quidem videtur)
rerum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt
pueritiae certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt ineuntis adolescentiae: num ea constans
iam requirit aetas, quae media dicitur? Sunt etiam
eius aetatis: ne ea quidem quaeruntur in senectute.
Sunt extrema quaedam studia senectutis: ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam
senectutis; quod cum evenit, satietas vitae tempus
maturum mortis affert.

21 Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de
77 morte, non audeam vobis dicere, quod eo mihi melius
cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror, et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum
sumus inclusi in his compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim
animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi
demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed credo, deos immortales sparsisse
animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique caelestium ordinem contemplantes imitarentur cum vitae modo atque constantia. Nec me
solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed
nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas.
78 Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas paene
nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur
mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de
immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus Apollinis oraculo iudicatus. Quid

---

76) v. 3 studiorum v. 7 huius *ibd.* a senectute 77) v. 2
melius mihi v. 7 in his inclusi 78) v. 7 oraculo Apoll.

multa? sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes tantae scientiae, tot inventa, non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem; quumque semper agitetur animus nec principium motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus; et, quum simplex animi natura esset neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi; quod si non possit, non posse interire; magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere.

Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior 22
haec dicit: Nolite arbitrari, o mei carissimi filii, me, 79
quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Neque enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eundem igitur esse creditote, etiamsi nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum 80
post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere, quum exissent ex iis, emori, nec vero, tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset, sed, quum omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum, perspicuum est, quo quaeque discedat; abeunt enim omnia illuc, unde orta sunt; animus vero solus nec, quum adest, nec, quum discedit, apparet. Iam

79) v. 2 mihi 80) v. 11 discedant v. 12 illuc omnia et animus autem

vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum.
81 Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam; multa enim, quum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum; sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen, deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.

23 Cyrus quidem haec moriens. Nos, si placet, nostra
82 videamus. Nemo mihi unquam, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paullum aut duos avos, Paullum et Africanum, aut Africani patrem aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent, posteritatem ad se pertinere. An censes (ut de me ipso aliquid more senum glorier,) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne multo melius fuisset, otiosam aetatem et quietam sine ullo aut labore aut contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime
83 ad immortalitatem gloriae niteretur. Quid, quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? nonne vobis videtur is animus, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci, ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi; neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud

---

[82]) v. 2 unquam mihi v. 11 melius multo v. 13 ullo labore et cont. [83]) v. 3 animus is

sane facile quis retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem; nec vero velim, quasi decurso spatio, a calce ad carceres revocari. Quid enim vita habet commodi? quid non 84
potius laboris? Sed habeat sane; habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi et ii docti saepe fecerunt; neque me vixisse poenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem, et ex vita ita discedo, tanquam ex hospitio, non tanquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium dedit, non habitandi. O praeclarum diem, quum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, quumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior; cuius a me corpus crematum est, quod contra decuit, ab illo meum; animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum; non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. His mihi re- 85
bus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti,) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, qui animos hominum immortales esse credam, lubenter erro, nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo; sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum philosophi mortui irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium

---

[83]) v. 1 quis facile v. 2 recoxerit. Quod si v. 4 ad carceres a calce [84]) v. 1 habet vita v. 7 deversorium nobis, non habitandi dedit v. 9 ad illud [85]) v. 4 quod animos v. 9 mortui philosophi

rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio, tanquam fabulae, cuius defectionem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui, de senectute quae dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

---

v. 2 cuius defatigationem.

LAELIUS

SIVE

DE AMICITIA DIALOGUS.

In hoc dialogo, qui a. u. 710 Varr. (a. Chr. 44) post libros de divinatione, ante libros de officiis scriptus est, Cicero C. Laelium Sapientem (vid. argum. Catonis) colloquentem inducit cum duobus generis, Q. Mucio Scaevola et C. Fannio, paucis diebus post mortem P. Africani minoris, qui a. u. 625 (129) quum actionibus popularibus C. Gracchi, C. Carbonis, M. Fulvii restitisset, mane in lectulo inventus est mortuus; erat autem suspicio, mortem ei ab inimicis illatam esse. Q. Mucius Scaevola, Q. F., in iurisprudentia excelluit; augur factus est vivo socero; consulatum gessit a. 637 (117); C. Fannius, qui historiae scribendae operam dedit, ad consulatum non pervenit.

Praeter Q. Scaevolam augurem duo Scaevolae iuris scientia nobilitati sunt, P. Mucius Scaevola, P. F., pontifex maximus, qui consul fuit a. 621 (133), auguris frater patruelis, et eius filius Q. Mucius Scaevola, itidem pontifex maximus, qui consulatum gessit a. 659 (95).

M. Tullii Ciceronis

Laelius

sive

De Amicitia Dialogus

ad T. Pomponium Atticum.

Quintus Mucius augur multa narrare de C. Laelio, 1
socero suo, memoriter et iucunde solebat, nec dubi- 1
tare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere nunquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam, fierique studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias;
nunc redeo ad augurem. Quum saepe multa, tum me- 2
mini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, quum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat,
quanta esset hominum vel admiratio vel querela. Ita- 3
que tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum et cum altero genero, C. Fannio,

---

[1]) v. 7 multa [etiam] [2]) v. 4 fere [omnibus]

M. F., paucis diebus post mortem Africani. Eius disputa-
tionis sententias memoriae mandavi; quas hoc libro ex-
posui arbitratu meo; quasi enim ipsos induxi loquentes,
ne *Inquam* et *Inquit* saepius interponeretur, atque ut
tanquam a praesentibus coram haberi sermo videretur.
4 Quum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scri-
berem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione
tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invi-
tus, ut prodessem multis rogatu tuo. Sed ut in Catone
Maiore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem
induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior per-
sona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui
et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute praeter ce-
teros floruisset, sic, quum accepissemus a patribus, maxi-
me memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiarita-
tem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae
de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo me-
minisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum, posi-
tum in hominum veterum auctoritate et eorum illustri-
um, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis.
Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Cato-
5 nem, non me, loqui existimem. Sed ut tum ad se-
nem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum ami-
cissimus scripsi de amicitia. Tum est Cato locutus, quo
erat nemo fere senior temporibus illis, nemo pruden-
tior; nunc Laelius, et sapiens (sic enim est habitus) et
amicitiae gloria excellens, de amicitia loquetur. Tu ve-
lim a me animum parumper avertas, Laelium loqui
ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum ve-
niunt post mortem Africani; ab his sermo oritur;
respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia,
quam legens te ipsum cognosces.

2 Fannius. Sunt ista, Laeli; nec enim melior vir
6 fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare de-
bes, omnium oculos in te esse coniectos unum; te sa-
pientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc

---

[5]) v. 6 loquitur v. 7 animum a me v. 11 tu te [6 1]) v. 3
oculos nunc in

modo M. Catoni; scimus L. Atilium apud patres no-
stros appellatum esse sapientem; sed uterque alio quo-
dam modo; Atilius, quia prudens esse in iure civili
putabatur, Cato, quia multarum rerum usum habebat;
multa eius et in senatu et in foro vel provisa pruden-
ter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur;
propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sa-
pientis. Te autem alio quodam modo non solum na-
tura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse
sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent ap-
pellare sapientem, qualem in Graecia reliqua neminem,
(nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quae- 7
runt, in numero sapientium non habent,) Athenis unum
accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo
sapientissimum iudicatum, — hanc esse in te sapien-
tiam existimant, ut omnia tua in te posita esse ducas
humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex
me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola, quonam
pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod proxi-
mis nonis, quum in hortos D. Bruti auguris commen-
tandi causa, ut assolet, venissemus, tu non affuisti, qui
diligentissime semper illum diem et illud munus solitus
esses obire. SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, 8
multi, ut est a Fannio dictum; sed ego id respondeo,
quod animadverti, te dolorem, quem acceperis quum
summi viri tum amicissimi morte, ferre moderate; nec
potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae;
quod autem nonis in collegio nostro non affuisses, va-
letudinem causam, non maestitiam fuisse. LAELIUS.
Recte tu quidem, Scaevola, et vere. Nec enim ab
isto officio, quod semper usurpavi, quum valerem, ab-
duci incommodo meo debui; nec ullo casu arbitror hoc
constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio
fiat officii. Tu autem, Fanni, quod mihi tantum tri- 9

---

v. 4 haberet v. 11 *om.* reliqua [7]) v. 5 posita ducas v. 7 item ex hoc [Scaevola] v. 8 his proximis [8]) v. 6 his Nonis in nostro collegio [9]) v. 1 qui tantum

bui. dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice; sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone. Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo (ut alia omittam) mortem filii tulit? Memineram Paullum, videram Gallum; sed hi in pueris, Cato in perfecto et spectato viro.

10 Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit. Huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut iam cum utroque loquar) sic habetote.

3 Ego si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo unquam erit, ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina; me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil mali accidisse Scipioni puto; mihi accidit, si quid accidit; suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed se ipsum amantis est.

11 Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non adeptus est, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit; qui consulatum petivit nunquam, factus consul est bis, primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, rei publicae paene sero; qui, duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio, non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? Nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim, quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam est mortuus, mecum et cum

---

10) v. 11 Nihil enim mali 11) v. 3 est adeptus v. 6 petiit *ibd.* est consul v. 16 mortuus est.

Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiamnunc erat Scipio. Quamobrem vita quidem talis 12
fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere; moriendi autem sensum celeritas abstulit; quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur, videtis. Hoc vere tamen licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita, ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius, quam ad inferos pervenisse.

Neque enim assentior iis, qui haec nuper disserere 4
coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque 13
omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt, quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in hac terra fuerunt, magnamque Graeciam, quae nunc quidem deleta est, tunc florebat, institutis et praeceptis suis erudiverunt, vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut in plerisque, sed idem semper, animos hominum esse divinos, iisque, quum ex corpore excessissent, reditum in caelum patere, optimoque et iustissimo cuique expeditissimum. Quod idem Scipioni videbatur; qui quidem, 14
quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent et alii plures, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de re publica; cuius disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum, quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet tanquam e custodia vinclisque corporis, cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca maerere hoc eius eventu, vereor, ne invidi magis quam amici sit. Sin autem illa

---

v. 2 etiamnum [12]) v. 5 tamen vere [13]) v. 1 item

veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec
ullus sensus maneat, ut nihil boni est in morte, sic certe
nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus
non esset omnino; quem tamen esse natum et nos gaude-
15 mus et haec civitas, dum erit, laetabitur. Quamobrem
cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est; me-
cum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius introie-
ram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione
nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia
cum Scipione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de
publica re et de privata fuit, quocum et domus fuit et
militia communis, et id, in quo est omnis vis amicitiae,
voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio.
Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius
commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam
quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam
fore; idque eo mihi magis est cordi, quod ex omnibus
saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum,
quo in genere sperare videor Scipionis et Laelii amici-
16 tiam notam posteritati fore. Fann. Istuc quidem, *Laeli*,
ita necesse est. Sed, quoniam amicitiae mentionem fe-
cisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item
Scaevolae) si, quemadmodum soles de ceteris rebus, quae
ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sen-
tias, qualem existimes, quae praecepta des. Scaev. Mihi
vero; atque id ipsum quum tecum agere conarer, Fan-
nius antevertit; quamobrem utrique nostrum gratum ad-
modum feceris.

Lael. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confide-
17 rem; nam et praclara res est et sumus, ut dixit Fannius,
otiosi. Sed quis ego sum? aut quae est in me facultas?
Doctorum est ista consuetudo, eaque Graecorum, ut iis
ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum
opus est egetque exercitatione non parva. Quamobrem,

---

[15]) v. 7 re publica *ibd.* domus et militia v. 13 mihi eo [16]) v. 1 Istud v. 4 quum ex v. 7 vero [pergratum erit] [17]) v. 3 in me est

quae disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur; ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis. Nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel adversas. Sed hoc primum sentio; nisi 18
in bonis amicitiam esse non posse. Neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim quemquam esse virum bonum, nisi sapientem. Sit ita sane; sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus; nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Nunquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum; concedant, ut hi viri boni fuerint. Ne id quidem facient; negabunt id nisi sapienti posse concedi. Agamus igitur 19
pingui, ut aiunt, Minerva. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido, audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi, hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequuntur, quantum homines possunt, naturam, optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam, maior autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores quam peregrini, propinqui quam alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest; sublata enim benevolentia, amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime 20

---

18) v. 5 virum bonum esse v. 13 boni viri 19) v. 2 ping. Min., ut aiunt v. 4 vel libido vel audacia v. 7 quia sequantur

potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur.

6 Est enim amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate consensio; qua quidem haud scio an, excepta sapientia, nihil melius sit homini a diis immortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Beluarum hoc quidem extremum; illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem; sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet; nec sine virtute
21 amicitia esse ullo pacto potest. Iam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur, nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur; virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos; his communis vita contenta est; eos autem omittamus, qui omnino nusquam
22 reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, qui potest esse vita vitalis, ut ait Ennius, quae non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque ac tu ipse gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis, divitiae, ut utare, opes, ut colare, honores, ut laudere, voluptates, ut gaudeas, valetudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis; amicitia res plurimas continet; quoquo te verteris, praesto est; nullo loco excluditur,

20) v. 3 duo v. 5 Est autem v. 6 caritate summa cons. v. 7 sapientia, quidquam mel. hom. sit v. 11 extremum [est]

nunquam intempestiva, nunquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, locis pluribus utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri (quae tamen ipsa et delectat et prodest,) sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia et adversas partiens communicansque leviores.

7 Quumque plurimas et maximas commoditates ami-
23 citia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bona spe praelucet in posterum, nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant et imbecilli valent et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum; ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex rerum natura benevolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit, ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque discordiis perspici potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis et dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari
24 potest. Agrigentinum quidem doctum quendam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et re probant. Itaque si quando aliquod officium extitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii nova fabula, quum, ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem esse se diceret, ut pro illo ne-

---

22) v. 2 pluribus locis 23) v. 3 bonam spem v. 14 percipi v. 16 atque 24) v. 11 se esse

caretur, Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret! Stantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera facturos fuisse? Facile indicabat ipsa natura vim suam, quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere; si qua praeterea sunt (credo autem esse multa,) ab iis,
25 si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. Fann. Nos vero a te potius; quamquam etiam ab istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem; sed aliud quoddam filum orationis tuae. Scaev. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de re publica disputatum, affuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili! Fann. Facile id quidem fuit iustitiam iustissimo viro defendere. Scaev. Quid amicitiam? nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maximam gloriam ceperit?
8 Lael. Vim hoc quidem est afferre. Quid enim re-
26 fert, qua me ratione cogatis? Cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, quum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere.

Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet; an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa. Amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benevolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa; in amicitia autem nihil fictum est, nihil simulatum, et, quidquid est, id est verum et volun-
27 tarium. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam

---

25) v. 1 Nos autem 26) v. 3 in dandis v. 12 nominata princeps v. 16 *om.* est v. 17 id et verum

ab indigentia, orta amicitia, applicatione magis animi
cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum
illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale
sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae
ex se natos ita amant ad quoddam tempus et ab eis
ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod
in homine multo est evidentius, primum ex ea caritate,
quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi dete-
stabili scelere non potest; deinde, quum similis sensus
extitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum mo-
ribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen
aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. Ni- 28
hil est enim virtute amabilius, nihil, quod magis alli-
ciat ad diligendum, quippe quum propter virtutem et
probitatem etiam eos, quos nunquam vidimus, quodam
modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M'. Curii non
cum caritate aliqua benevolentiæ memoriam usurpet,
quos nunquam viderit? Quis est autem, qui Tarquinium
Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit?
Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est,
Pyrrho et Hannibale; ab altero propter probitatem
eius non nimis alienos animos habemus, alterum propter
crudelitatem semper haec civitas oderit.

Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, 9
quos nunquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste 29
etiam diligamus, quid mirum est, si animi hominum
moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse
possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur?
Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et
studio perspecto et consuetudine adiuncta; quibus re-
bus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis,
admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitu-
do; quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit,
per quem assequatur, quod quisque desideret, humilem
sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam,
ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia na-

28) v. 2 amab. virt. v. 4 eos etiam v. 6 et benevolentia v. 7 autem est 29) v. 3 *om.* est

tam volunt. Quod si ita esset, ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus;
30 quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim? Africanus indigens mei? Minime hercle; ac ne ego quidem illius; sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit; auxit benevolentiam consuetudo; sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae.
31 Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium foeneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus,) sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso
32 amore inest, expetendam putamus. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt; nec mirum. Nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi autem intelligamus, natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem, facta significatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant se et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperint, fruantur et moribus; suntque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad reposcendum; atque haec inter eos fit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur, et erit eius ortus a natura, quam ab imbecillitate, gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret; sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec

---

[32]) v. 9 sese v. 10 coeperunt v. 11 sintque v. 15 et gravior

forte vultis. Fann. Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo. Scaev. 33
Recte tu quidem; quamobrem audiamus.

Lael. Audite vero, optimi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere. Nam vel, ut non idem expediret utrique, incidere saepe, vel ut de re publica non idem sentiretur; mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta toga ponerentur; sin autem ad adolescentiam perdux- 34
issent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae condicionis vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent; pestem enim nullam maiorem esse amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et gloriae, ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos extitisse. Magna etiam discidia et plerumque iusta nasci, quum 35
aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut adiutores essent ad iniuriam; quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent; illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos. Eorum querela inveterata, non modo familiaritates extingui solere, sed odia etiam gigni sempiterna. Haec ita multa quasi fata impendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

---

33) v. 3 Audite ergo v. 6 *om.* diem v. 13 *om.* toga 34) v. 6 maiorem esse nullam in am. 35) v. 1 dissidia v. 8 inveteratas v. 9 etiam odia

11 Quamobrem id primum videamus, si placet, qua-
36 tenus amor in amicitia progredi debeat. Numne, si
Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma
illi cum Coriolano debuerunt? Num Viscellinum amici
regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt iu-
37 vare? Ti. quidem Gracchum, rem publicam vexantem,
a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videba-
mus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae ve-
strae, Scaevola, quum ad me, quod aderam Laenati et
Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset,
hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quod tanti
Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi facien-
dum putaret. Tum ego, Etiamne, si te in Capitolium
faces ferre vellet? Nunquam, inquit, voluisset id quidem,
sed, si voluisset, paruissem. Videtis, quam nefaria vox.
Et hercle ita fecit, vel plus etiam, quam dixit. Non enim
paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se
comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac
amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profu-
git, ad hostes se contulit, poenas rei publicae graves
iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati,
si amici causa peccaveris; nam quum conciliatrix ami-
citiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam ma-
38 nere, si a virtute defeceris. Quod si rectum statueri-
mus vel concedere amicis, quidquid velint, vel impe-
trare ab eis, quidquid velimus, perfecta quidem sapien-
tia si simus, nihil habeat res vitii; sed loquimur de
iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus, aut de
quibus memoriam accepimus, quos novit vita com-
munis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt,
et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime
39 accedunt. Videmus Papum Æmilium C. Luscino fami-
liarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis una con-
sules, collegas in censura; tum et cum iis et inter se

36) v. 2 Num 37) v. 4 qui aderam v. 8 Etiamne, inquam, si v. 9 quidem. Sed, si voluisset? Paruissem. 38) v. 3 sapientia simus, si nihil.

coniunctissimos fuisse M'. Curium, Ti. Coruncanium, memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quidpiam contendisse, quod contra fidem, contra iusiurandum, contra rem publicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? quum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit tale aliquid et facere rogatum et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tunc quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae. Deflexit iam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Nam quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchi sustinuimus. De C. autem Gracchi tribunatu quid exspectem, non libet augurari. Serpit deinde res, quae proclivius ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinis arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. Quorsum haec? quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis in magna aliqua re [publica] peccantibus non discedant; improbis autem poena statuenda est;

12
40
41
42

39) v. 1 M'. Curium et Ti. 41) v. 11 facta sit 42) v. 4 amicis in re publ. pecc.

nec vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis,
qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Grae-
cia Themistocle? quis potentior? qui quum imperator
bello Persico servitute Graeciam liberasset, propterque
invidiam in exilium expulsus esset, ingratae patriae iniu-
riam non tulit, quam ferre debuit; fecit idem, quod xx
annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor con-
tra patriam inventus est nemo. Itaque sibi mortem utram-
43 que conscivit. Quare talis improborum consensio non
modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius
supplicio omni vindicanda est, ut ne quis concessum putet,
amicum vel bellum patriae inferentem sequi; quod qui-
dem, ut res ire coepit, haud scio, an aliquando futurum
sit. Mihi autem non minori curae est, qualis res publica
post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.
13 Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab ami-
44 cis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus; ne
exspectemus quidem, dum rogemur; studium semper adsit,
cunctatio absit. Consilium vero dare audeamus libere; plu-
rimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctori-
tas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed
etiam acriter, si res postulabit, et adhibitae pareatur.
45 Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia,
placuisse opinor mirabilia quaedam, (sed nihil est, quod
illi non persequantur argutiis,) partim fugiendas esse nimias
amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus;
satis superque esse suarum cuique rerum; alienis nimis im-
plicari molestum esse; commodissimum esse, quam laxissi-
mas habenas habere amicitiae, quas vel adducas, quum velis,
vel remittas; caput enim esse ad beate vivendum securita-
tem, qua frui non possit animus, si tanquam parturiat unus
46 pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhu-
manius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante) praesi-
dii adiumentique causa, non benevolentiae neque caritatis,
amicitias esse expetendas; itaque ut quisque minimum firmi-

---

v. 5 in exilium isset v. 8 mortem sibi [43]) v. 3 omni sup-
plicio *ibd.* *om.* est *ibd.* quis [sibi] v. 5 coepit ire [45]) v. 3 suis
argutiis

tatis haberet minimumque virium, ita amicitias appetere maxime; ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri, et inopes quam opulenti, et calamitosi quam ii, qui putantur beati. O praecla- 47
ram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt, qua nihil a diis immortalibus melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quae, necesse est, cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit, ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas, rebus iniustis iustos maxime dolere, imbellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus et dolere contrariis. Quamobrem, si cadit in sapientem ani- 48
mi dolor (qui profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitramur,) quae causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter pecudem et hominem, sed inter hominem et truncum aut saxum aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse quandam volunt; quae quidem est quum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur.

Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si 14
qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adiungat, id quum contingit, amor exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam 49

46) v. 1 habeat. 48) v. 6 hominem et pecudem v. 7 sax. aut runc. v. 9 *om.* esset

delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius.
50 Quid, si illud etiam addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo? concedetur profecto, verum esse, ut bonos boni diligant adsciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui nec rapacius quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam, qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non enim est inhumana virtus neque immunis neque superba; quae etiam populos universos tueri eisque optime consulere soleat; quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret.
51 Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum quam amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum; tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud sciam, an ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si nunquam consilio, nunquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est.

---

[50]) v. 1 Quod si etiam illud — similitudo: concedetur v. 7 sui, nihil rap.. v. 11 est enim. [51]) v. 7 virtute præditi, in v. 9 scio

Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, 15
si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent 52
cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deorum fi-
dem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quem-
quam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus
copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec
enim est tyrannorum vita, in qua nulla fides, nulla cari-
tas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia, om-
nia semper suspecta atque sollicita, nullus locus amici-
tiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuat, aut eum, 53
a quo se metui putet? Coluntur tamen simulatione dum-
taxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ce-
ciderunt, tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum;
quod Tarquinium dixisse ferunt exulantem, tum se intel-
lexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum
iam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, 54
illa superbia et importunitate si quemquam amicum ha-
bere potuit. Atque, ut huius, quem dixi, mores veros
amicos parare non potuerunt, sic multorum opes prae-
potentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum
ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit
caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur fere fa-
stidio et contumacia, nec quidquam insipiente fortunato
intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre
licet, eos, qui antea commodis fuerint moribus, impe-
rio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique ab
iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem stul- 55
tius, quam, quum plurimum copiis, facultatibus, opi-
bus possint, cetera parare, quae parantur pecunia,
equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa, ami-
cos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita
dicam, supellectilem? Etenim cetera quum parantur, cui
parentur, nesciunt, nec cuius causa laborent; eius enim

---

[52]) v. 3 deum v. 7 est enim *ibd.* in qua nimirum nulla
[53]) v. 3 ceciderint v. 5 ferunt, tum [exsulantem] [54]) v. 2
om. amicum v. 10 fuerunt [55]) v. 6 parant-parent v. 7 est
enim

est istorum quidque, qui vicit viribus; amicitiarum
sua cuique permanet stabilis et certa possessio, ut,
etiamsi illa maneant, quae sunt quasi dona Fortunae,
tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse
iucunda. Sed haec hactenus.

16 Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fi-
56 nes et quasi termini diligendi; de quibus tres video
sententias ferri, quarum nullam probo, unam, ut eo-
dem modo erga amicum affecti simus, quo erga nos-
met ipsos, alteram, ut nostra in amicos benevolentia
illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque
respondeat, tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit,
57 tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli
prorsus assentior. Nec enim illa prima vera est, ut,
quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit ani-
matus. Quam multa enim, quae nostri causa nunquam
faceremus, facimus amicorum? Precari ab indigno, sup-
plicare, tum acerbius in aliquem invehi insectarique ve-
hementius, quae in nostris rebus non satis honeste, in
amicorum fiunt honestissime; multaeque res sunt, in
quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt
detrahique patiuntur, ut iis amici potius quam ipsi fru-
58 antur. Altera sententia est, quae definit amicitiam pa-
ribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis
exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par
sit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi et af-
fluentior videtur esse vera amicitia, nec observare re-
stricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim
verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram
defluat, aut ne plus aequo quid in amicitiam conge-
59 ratur. Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti
quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim
in quibusdam aut animus abiectior est aut spes ampli-
ficandae fortunae fractior. Non est igitur amici, ta-
lem esse in eum, qualis ille in se est, sed potius eniti

---

v. 1 vincit [56]) v. 1 sunt autem v. 4 amicos [57]) v. 4
nostra v. 5 facimus causa amic. [58]) v. 8 *om.* quid

et efficere, ut amici iacentem animum excitet inducatque in spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam eius, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus; nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; impuri cuiusdam aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit eius, cui se putabit inimicum esse posse? Quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tanquam ansas ad reprehendendum; rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, 60
cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat.

His igitur finibus utendum arbitror, ut, quum 17
emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos 61
omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas; ut etiam, si qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum de via sit, modo ne summa turpitudo sequatur; est enim, quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero negligenda est fama, nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium, quam blanditiis et assentando colligere turpe est; virtus

---

59) v. 12 *om.* eius v. 16 [necesse erit]. 61) v. 7 sit de-

62 quam sequitur caritas, minime repudianda est. Sed
(saepe enim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo
erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus
homines diligentiores essent; capras et oves quot quis-
que haberet, dicere posse, amicos quot haberet, non
posse dicere; et in illis quidem parandis adhibere curam,
in amicis eligendis negligentes esse, nec habere quasi
signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam
essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles
et constantes eligendi; cuius generis est magna penuria;
et iudicare difficile est sane nisi expertum; experiendum
autem est in ipsa amicitia; ita praecurrit amicitia iudi-
63 cium tollitque experiendi potestatem. Est igitur pruden-
tis sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiae, quo
utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliqua parte
periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva
pecunia perspiciuntur, quam sint leves, quidam autem,
quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna.
Sin erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amici-
tiae sordidum existiment, ubi eos inveniemus, qui hono-
res, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae
non anteponant, ut, quum ex altera parte proposita
haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa ma-
lint? Imbecilla enim est natura ad contemnendam poten-
tiam; quam etiamsi neglecta amicitia consecuti sint, ob-
scuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa sit
64 neglecta amicitia. Itaque verae amicitiae difficillime repe-
riuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi
enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo?
Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles pleris-
que videntur calamitatum societates! ad quas non est facile
inventu, qui descendant. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur,

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convin-
cunt aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis dese-

---

62) v. 1 Sed saepe — etenim v. 12 est autem 63) v. 5 *om.* autem v. 12 natura est v. 13 sunt 64) v. 6 descendat

runt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, 18
stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et paene divino.

Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est 65
eius, quam in amicitia quaerimus, fides. Nihil est enim stabile, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et consentientem, id est, qui rebus eisdem moveatur, eligi par est; quae omnia pertineat ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum; neque vero, qui non eisdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblatis; quae pertinent omnia ad eam, quam iamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim boni viri (quem eundem sapientem licet dicere) haec duo tenere in amicitia, primum, ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum.
Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque 66
morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem; sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdiffici- 19
lis, num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint 67
anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio. Non enim debent esse amicitiarum, sicut aliarum rerum, satietates; veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debet suavissima; ve-

---

v. 3 homin. gen. [65]) v. 1 constantiaeque eius-fides est v. 2 enim stab. est, quod infidum, v. 4 *om.* id est v. 10 omnia pertinent [67]) v. 4 amicitiarum debent esse v. 6 debent.

rumque illud est, quod dicitur, multos modios salis si-
68 mul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. No-
vitates autem, si spem afferunt, ut, tanquam in herbis
non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem
repudiandae; vetustas tamen suo loco conservanda; ma-
xima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso
equo, cuius modo feci mentionem, si nulla res impediat,
nemo est, quin eo, quo consuevit, libentius utatur, quam
intractato et novo; nec vero in hoc, quod est animal,
sed in iis etiam, quae sunt inanima, consuetudo valet,
quum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silve-
stribus, in quibus diutius commorati sumus.
69 Sed maximum est in amicitia, parem esse inferiori.
Saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Sci-
pionis in nostro, ut ita dicam, grege. Nunquam se ille
Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio antepo-
suit, nunquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maxi-
mum, fratrem, egregium virum omnino, sibi nequaquam
parem, quod is anteibat aetate, tanquam superiorem
colebat, suosque omnes per se esse ampliores volebat.
70 Quod faciendum imitandumque est omnibus, ut, si quam
praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt,
impertiant ea suis communicentque cum proximis, ut, si
parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant
imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes
eisque honori sint et dignitati; ut in fabulis, qui ali-
quamdiu propter ignorationem stirpis et generis in fa-
mulatu fuerunt, quum cogniti sunt et aut deorum aut
regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores,
quos patres multos annos esse duxerunt. Quod est
multo profecto magis in veris patribus certisque facien-
dum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque prae-
stantiae tum maximus capitur, quum in proximum quem-
que confertur.

---

68) v. 6 mentionem feci v. 7 qui non eo. 69) v. 1 amici-
tia, superiorem par. e. inf. 70) v. 8 fuerint v. 10 Quod
multo.

Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque 20
necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus 71
debent, sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio
aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut
queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant, eoque
magis, si habere se putant, quod officiose et amice et
cum labore aliquo suo factum queant dicere; odiosum
sane genus hominum, officia exprobrantium; quae me-
minisse debet is, in quem collata sunt, non commemo-
rare, qui contulit. Quamobrem ut ii, qui superiores 72
sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodam modo
inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas
amicitias faciant, quum ipsi se contemni putant; quod
non fere contingit nisi iis, qui etiam contemnendos se
arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed
etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tri- 73
buendum primum, quantum ipse efficere possis, deinde
etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, susti-
nere. Non enim neque tu possis, quamvis licet excellas,
omnes tuos ad honores amplissimos perducere; ut Scipi-
pio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem eius
Lucium non potuit; quod si etiam possis quidvis deferre
ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit susti-
nere. Omnino amicitiae corroboratis iam confirmatisque 74
et ingeniis et aetatibus iudicandae sunt, nec, si qui ine-
unte aetate venandi aut pilae studiosi fuerunt, eos ha-
bere necessarios, quos tum eodem studio praeditos dilexe-
runt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetu-
statis plurimum benevolentiae postulabunt; qui negli-
gendi quidem non sunt, sed alio quodam modo. Aliter
amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim
mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo
dissociat amicitias; nec ob aliam causam ullam boni im-
probis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod
tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum
studiorumque distantia. Recte etiam praecipi potest in 75

73) v. 4 *om.* neque 74) v. 8 fuerint.

amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia, quod persaepe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impedientem audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis; quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura et ob
76 eam ipsam causam in amicitia parum iustus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

21 Est etiam quaedam calamitas in amicitiis dimittendis nonnunquam necessaria; iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis quam discindendae; nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit nec fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque
77 facienda sit. Sin autem aut morum aut studiorum commutatio quaedam (ut fieri solet) facta erit, aut in rei publicae partibus dissensio intercesserit, (loquor enim iam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis,) cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed etiam inimicitiae susceptae videantur. Nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio; propter dissensionem autem, quae erat in re publica, alienatus est a collega nostro Metello; utrumque egit graviter,
78 [auctoritate et] offensione animi non acerba. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum disci-

---

76) v. 4 etiam quasi quaedam 77) v. 1 *om. prius* aut v. 6 inimicitiae etiam v. 12 auctoritate et *sine uncis*.

dia fiant; sin tale aliquid evenerit, ut exstinctae potius
amicitiae quam oppressae esse videantur. Cavendum
vero, ne etiam in graves inimicitias convertant se ami-
citiae, ex quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignun-
tur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt, et
hic honos veteri amicitiae tribuendus, ut is in culpa sit,
qui faciat, non is, qui patiatur iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodo-
rum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito
diligere incipiant neve non dignos. Digni autem sunt 79
amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur.
Rarum genus! Et quidem omnia praeclara rara, nec
quidquam difficilius quam reperire, quod sit omni ex
parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in
rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fru-
ctuosum sit, et amicos, tanquam pecudes, eos potissi-
mum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum
esse capturos. Ita pulcherrima illa et maxime naturali 80
carent amicitia, per se et propter se expetita; nec ipsi
sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae qualis et quanta
sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se
ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se
sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam trans-
feretur, verus amicus nunquam reperietur; est enim is,
qui est tanquam alter idem. Quod si hoc apparet in 81
bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, fe-
ris, primum ut se diligant, (id enim pariter cum omni
animante nascitur,) deinde ut requirant atque appetant,
ad quas se applicent, eiusdem generis animantes, idque
faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amo-
ris humani, quanto id magis in homine fit natura, qui
et se ipse diligit et alterum anquirit, cuius animum ita
cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus?

Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, talem 22
amicum habere volunt, quales ipsi esse non possunt, 82

---

[78]) v. 1 dissidia [80]) v. 2 expetenda v. 7 fs quidem tam-
quam [81]) v. 3 se ipsae [82]) v. 1 amic. hab. tal.

quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam iamdudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, quum homines benevolentia coniuncti primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam unquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit, neque solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam.
83 Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidi-
num peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam.
Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum
comes, ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea,
quae summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata
cum altera perveniret; quae si quos inter societas aut
est aut fuit aut futura est, eorum est habendus ad
summum naturae bonum optimus beatissimusque comi-
84 tatus. Haec est, inquam, societas, in qua omnia in-
sunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria,
tranquillitas animi atque iucunditas, ut et, quum haec
adsint, beata vita sit et sine his esse non possit. Quod
quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci,
virtuti opera danda est, sine qua nec amicitiam neque
ullam rem expetendam consequi possumus; ea vero ne-
glecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se deni-
que errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus ex-
85 periri cogit. Quocirca (dicendum est enim saepius,)
quum iudicaveris, diligere oportet, non, quum dilexeris, iudicare. Sed quum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et deligendis et colendis. Praeposteris enim utimur consiliis et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro vel usu diuturno vel etiam officiis repente in medio cursu amicitias, exorta aliqua offensione, dirumpimus.

Quo etiam magis vituperanda est rei maxime neces- 23
sariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus hu- 86
manis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt.
A multis virtus ipsa contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur; multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent; de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rem publicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua ex parte liberaliter
vivere. Serpit enim, nescio quomodo, per omnium 87
vitas amicitia, nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis asperitate ea est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus, tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi, suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino adspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non au-
ferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum 88
ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum, si quis in caelum ascendisset, naturamque mundi et pulchritudinem siderum per-

---

86) v. 3 consentiunt: quamquam a multis ipsa virt. — dicitur. Multi 87) v. 3 ea asperitate

spexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quae
iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuis-
set. Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad
aliquod tanquam adminiculum annititur; quod in ami-
cissimo quoque dulcissimum est.

24 Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid
velit, anquirat, desideret, tamen obsurdescimus, ne-
scio quomodo, nec ea, quae ab ea monemur, audi-
mus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae,
multaeque causae suspicionum offensionumque dantur,
quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est.
Una illa subeunda offensio est, ut et utilitas in amicitia
et fides retineatur; nam et monendi amici saepe sunt
et obiurgandi, et haec accipienda amice, quum bene-
89 vole fiunt. Sed, nescio quomodo, verum est, quod in
Andria familaris meus dicit:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod
est venenum amicitiae; sed obsequium multo molestius,
quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri si-
nit. Maxima autem culpa in eo, qui et veritatem
aspernatur et in fraudem obsequio impellitur. Omni
igitur hac in re habenda ratio et diligentia est, pri-
mum ut monitio acerbitate, deinde ut obiurgatio con-
tumelia careat. In obsequio autem (quoniam Teren-
tiano verbo lubenter utimur) comitas adsit, assentatio,
vitiorum adiutrix, procul amoveatur, quae non modo
amico, sed ne libero quidem digna est; aliter enim
90 cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cuius autem
aures clausae veritati sunt, ut ab amico verum audire
nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim
illud Catonis, ut multa, melius de quibusdam acerbos
inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces vide-
antur; illos verum saepe dicere, hos nunquam. At-
que illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam

---

[88]) v. 7 obsurdescimus tamen... v. 12 sublevanda *ibd.* ut
et veritas [89]) v. 8 Omnis [90]) v. 2 veritati clausae

molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se, non anguntur, obiurgari, moleste ferunt; quod contra oportebat delicto dolere, correctione gaudere.

Ut igitur et monere et moneri proprium est ve- 25
rae amicitiae, et alterum libere facere, non aspere, alterum 91
patienter accipere, non repugnanter, sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse maiorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem; quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem.
Quum autem omnium rerum simulatio vitiosa est (tol- 92
lit enim iudicium veri idque adulterat) tum amicitiae repugnat maxime; delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam quum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus, qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis,
multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam de- 93
vium, quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Negat quis? nego; ait? aio; postremo imperavi egomet mihi,
Omnia assentari,

ut ait idem Terentius; sed ille in Gnathonis persona,
quod amici genus adhibere omnino levitatis est; multi 94
autem Gnathonum similes quum sint, loco, fortuna, fama superiores, horum est assentatio molesta, quum
ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blan- 95
dus amicus a vero et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Contio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est, assentatorem et levem civem, et inter constantem et
severum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nu- 96

92) v. 1 est vitiosa 93) v. 7 sub Gnathonis 95) v. 6 constantem, severum

per influebat in aures contionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis? Dissuasimus nos; sed nihil de me; de Scipione dicam libentius. Quanta illi, dii immortales! fuit gravitas, quanta in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani, non comitem diceres. Sed affuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus; quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primus instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium, nobis defendentibus, facile vincebat. Atque id actum est praetore me, quinquennio ante, quam consul sum factus. Itaque re magis, quam summa auctoritate causa illa defensa est.

26 Quod si in scena, id est, in contione, in qua rebus
97 fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et illustratum est, quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi (ut dicitur) apertum pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas, ne amare quidem aut amari, quum, id quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi as-
98 sentetur et se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus; optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit; ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse quam videri volunt. Hos delectat assentatio; his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur

---

[96]) v. 17 *om.* summa [97]) v. 10 atque in ea

haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis assentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi?

Satis erat respondere, *magnas*; *ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamquam 99
blanda ista vanitas apud eos valet, qui ipsi illam allectant et invitant, tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animadvertant, ne callida assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors; callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est; nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur, et litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius quam illudi? Quod ut ne accidat, cavendum est, ut in Epiclero:

Hodie me ante omnes comicos stultos senes
Versaris atque emunxeris lautissime.

Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est im- 100
providorum et credulorum senum. Sed, nescio quo pacto, ab amicitiis perfectorum hominum, id est, sapientium, (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse,) ad leves amicitias defluxit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, 27
et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia; quae quum se extulit et ostendit lumen suum, et idem adspexit agnovitque in alio, ad id se admovet, vicissimque accipit illud, quod in altero est, ex quo eorum exardescit sive amor sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando; amare autem nihil est aliud, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita; quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis. Hac nos adole- 101
scentes benevolentia senes illos L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus; haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in ado-

---

[98]) v. 3 [nobis] faceta [99]) v. 1 quamvis — valeat v. 4 animum advertant v. 12 Quod ne [100]) v. 5 deflexit v. 15 aliud est

lescentium caritate acquiescimus, ut in vestra, ut in
Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adolescentis P.
Rutilii, A. Verginii familiaritate delector. Quoniamque
ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut
alia [*ex alia*] aetas oriatur, maxime quidem optandum
est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tanquam e
carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut
102 dicitur, pervenire. Sed quoniam res humanae fragi-
les caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt,
quos diligamus et a quibus diligamur; caritate enim
benevolentiaque sublata, omnis est e vita sublata iu-
cunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito
ereptus, vivit tamen, semperque vivet; virtutem enim
amavi illius viri, quae exstincta non est. Nec mihi
soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus
habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo
unquam animo aut spe maiora suscipiet, qui sibi non
illius memoriam atque imaginem proponendam putet.
103 Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut
natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipio-
nis possim comparare. In hac mihi de re publica con-
sensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem
requies plena oblectationis fuit. Nunquam illum ne
minima quidem re offendi, quod quidem senserim; ni-
hil audivi ex eo ipse, quod nollem; una domus erat,
idem victus isque communis, neque solum militia, sed
104 etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam
quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid
atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi omne
otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio
et memoria si una cum illo occidisset, desiderium con-
iunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo pos-
sem. Sed nec illa exstincta sunt, aluntur que potius et
augentur cogitatione et memoria mea, et, si illis plane
orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa
solatium; diutius enim iam in hoc desiderio esse non
possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent,
etiam si magna sunt. Haec habui, de amicitia quae
dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis,
sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, ni-
hil amicitia praestabilius putetis.

---

[101]) v. 5 ut alia aetas oriatur ex alia. [103]) v. 7 [erat]
[104]) v. 7 aluntur v. 8 *om.* mea